

A MAGYAR NEMZETSEGTŐL A VÁRMEGYÉIG, A TÖRZSTŐL AZ ORSZÁGIG

(II. RÉSZ)

A trónörökös országlása a türköktől a magyarokig

A dukátus és a segédnépek áttekintése után nézzük meg, hogy hogyan fejlődött a trónöröklés a kezdetektől fogva és milyen kapcsolatban volt a trónörökös a segédnépekkel.

Ez az intézmény a magyar fejedelemséggel együtt a türk államszervezetben gyökerezik s így a fejtegetést itt kell kezdenünk.

A türk nomádállam feje a kagán volt. A kagán már az orchoni feliratokban mint szakrális uralkodó jelenik meg. Őseikről így beszélnek: „Midőn a kék ég fenn és a sötét föld lenn teremtetett, a kettő közé teremttettek az ember fiai. Az ember fiai fölé helyeztetek őseim Bumün kagán és Ištemi kagán.” Szüleikről ezt mondják: „A türkök istene fenn az égben és a türkök szent föld- és vízszellemei így cselekedtek: hogy a türk nép ne menjen tönkre, hanem ismét egy nép legyen, felemelték atyámat Elteriš kagánt és anyámat Elbilgä katunt az ég csücsán [vagy csücsáról] tartva őket.” Magáról így beszél a kagán: „Én az istenhez hasonló égben [vagy istentől] született türk Bilgä (böles) kagán.”¹ A szakrális királyölés gyökereit is megtaláljuk a türköknél. Kínai forrás szerint a keleti türk kagánt felavatásakor a főemberek lóra ültették és selyemzsinórral fojtogatták, miközben megkérdezték, hogy hány évig tud uralkodni. A fuldokló uralkodó hangjaiból alattvalói megítélték uralkodása idejének tartamát.² A kazároknál a mondott idő leteltével az uralkodót megölték.³

De megjelenik már az orchoni feliratokban a kagán mellett a ténylegesen intézkedő főparancsnok is. A kagán és öccse mellett külön emlékoszlopot állítottak a böles Tonjukuknak. Tonjukuk Kínában nevelkedett, akkor, amikor a türkök kínai fennhatóság alá kerültek. Midőn az ismét önállóan szervezkedő türkök 700 emberre nőttek, maguk fölé vették a šad-ot [herceget], aki maga mellé vette Tonjukukot mondván: „Én Elteriš [birodalomgyesítő] kagán leszek, ha mellettem áll a böles Tonjukuk bojla baya tarkan.”⁴ Ettől kezdve Tonjukuk a legfőbb méltóság a kagán mellett, rá bizza a kagán a seregvezetést, ő az esze a birodalomnak. Amikor külföldiek beszélnek a türkökről, ezt mondják: „... kagánja hős, tanácsadója pedig böles. Amíg ez a két ember él...”⁵

Úgy vélem, hogy ebben a türk kettős királyság intézményének kezdeteit láthatjuk.⁶

A kagánt türk szokás szerint legidősebb öccse vagy férfiurokona követte

¹ Vö. *Thomsen*: *Inscriptions de l'Orkhon* 97, 100—1, 114. l.; *ZDMG.* 1924. 144—45, 146, 140. l.; *Maos*: i. m. 36, 37, 33. l.

² *Julien*: *Journal Asiatique* VI. s. III. 332. l.

³ *MHK.* 237; *Zeki Validi*: i. m. 268. l.

⁴ *ZDMG.* 1924. 162—63, 126. l.; *Mal. e.* i. m. 61, 65. l.

⁵ Uo. és kk. l.

⁶ E tekintetben korábbi véleményemet (*Bud. Rég.* XVI. 15) módosítom.

a trónon. A trónörökös az uralkodói tapasztalatok elnyerése céljából megkapta egy leigázott vagy hódolt nép feletti uralmat.

A birodalomalapító Bumīn kagán a Turkesztán területén lakó népeket öccsével, Ištemivel együtt hódította meg. A leigázott népeket a kagán öccsére bízta bayatur jabyu címmel.⁷ Ištemi a gazdag népeket és városokat magában foglaló birodalomrészről nem tért vissza a Góbi-sivatagba, hanem új dinasztiát alapított. Ezek lettek a nyugati türk birodalom kagánjai. A nyugati türk kagán a leigázott és önként hódoló népekre szintén fiait ültette. Így pl. 630-ban a meghódított Észak-Afganisztán területén T'ong dzsebu kagán legidősebb fia, Tardu šad uralkodott.⁸

A türkök már 576 előtt meghódították a Kaukázustól északra lakó népeket, 576-ban pedig a krími Bosporos várost. Ekkor ez a vidék Silzabulos kagán fia *Τούρξανος* (*Türk šad*) uralma alatt állt. 626/628-ban e területen a nyugati türk kagán öccse uralkodott,⁹ aki, feltehetően 630-ban, amikor a türk birodalom átmenetileg felbomlott, önállósította magát és alapítója lett a kazár birodalomnak. Fiát, a šat-ot 628-ban az elfoglalt Tifliszben hagyta csapatokkal.¹⁰

Midőn a IX–X. században megismerjük a kazár intézményeket, itt is kettős királysággal találkozunk. A kazár főkirály a nyugati türkök istenhez hasonló, égben [istentől] született (tängritäg tängridä) kagánösének, *Ištemi*-nek leszármazotta. A X. századra már maga a kagán is istenné vált. A kormányzat teljesen az alkirály (*ilüg bäg*, *πέχ*, *abšad*, arabul *malik* 'király')¹¹ kezében van, míg a kagán palotájába bezárkózva tehetetlen bábként él. Az uralmat kezében tartó alkirály csak mezítláb járulhat elébe s fáklyagyújtással üdvözlí. Ha a kagán kilóvagal, ezt csak az egész sereg kíséretével teszi, közönséges halandók azonban nem nézhetnek rá, a földre borulva imádják, amíg elhalad.¹² Istakhri és Ibn Haukal szerint a kagánt úgy avatják fel, hogy selyemzsinórral fojtogatják s mikor már a fulladáshoz közel van, megkérdik tőle, hogy hány évig akar uralkodni, mire kinyilvánítja az évet. Ha e határidőn belül hal meg, nem bántják, ha ezt túléli, megölik.¹³

A magyarok a türk kazár birodalomba tartoztak legalább 200 évig.¹⁴

A saragurok, urogok és onogurok 463 körül vonultak le a Maeotis vidékére.¹⁵ 569-ben a Volgától nyugatra lakó ugur nép már a türköknek hódolt. 576-ban a nyugati türk kagán közli a bizánci követekkel, hogy az ellenálló alánok és onogurok is uralma alá vannak hajtva.¹⁶ Az onogurok alávetése átmeneti volt. A VII. század elején az onogurok Kovrat vezetése alatt függetlenítik magukat az „avarok” uralma alól. Ez a rövid életű onogur birodalom kazár támadásra 642 táján széthullott.¹⁷ A magyarok, ha részesei voltak az

⁷ Részletesen l. uo. 13. kk. 1.

⁸ *Chavannes*: Documents 196, 264. 1.

⁹ Exc. de leg. ed. de Boor. 203–8. 1.; *Moravcsik*: Byz Turc. II. 276. 1.; *Chavannes*: i. m. 240, 252–53. 1.; *Czeplédy*, MNy. 1953. 319–32. 1.

¹⁰ *Chavannes*: i. m. 254–55. 1.; *Czeplédy*: MNy. 1953. 320. 1.

¹¹ Vö. *Németh*: HonfMKial. 212–13. 1.; *Žeki Validi* 256–59. 1.; *Minorsky*: Hudūd al-Ālam 451. 1.; az *ilüg bäg* méltóságnévre l. fentebb.

¹² Ibn Faḍlān ed. *Validi* 99, 101. 1.

¹³ MHK. 237. 1.; vö. *Validi* 268. 1.

¹⁴ *Moravcsik*: MNy. 1930. 107. 1.

¹⁵ Exc. de leg. 586. 1.; *Moravcsik*, MNy. 1930. 5–11. 1.; *Németh*: HonfMKial. 98. kk. 1.

¹⁶ Exc. de leg. 453, 206. 1.; *Moravcsik*, MNy. 1930, 12, 14. 1.

¹⁷ *Moravcsik* uo. 92. 1.

onogur birodalomnak, a VII. század első felében (626/28—642 között) jutottak kazár függőségbe.¹⁸

A kazároktól való függetlenedés a 830-as években következik be. Ennek jele, hogy a kazár kagán és bég kérésére Theophilos bizánci császár (829—842) a Don partján felépíttette a kazároknak Sarkel várát.¹⁹ A Don képezte a határt a magyarok és a kazárok között.²⁰ Ibn Rusta elmondja, hogy a kazárok valaha sáncokkal vették körül magukat a magyarok és más népek támadásai ellen, ami e várépítéssel hozható kapcsolatba.²¹ A magyarok függetlenedésének a jele a három kazár törzs, a kabarok lázadása és a magyarokhoz való csatlakozása is. Ez azonban később is történhetett, esetleg 860 után.

A magyar fejedelemség a IX. században türk-kazár típusú kettős királyság. Ibn Rusta és Gardízi közléséből kiderül, hogy „nagyobbik királyuk” címe *k.nda* (kende), de az uralom a *dž.la* (gyula) kezében van a háború dolgában, védelemben s egyéb ügyekben.²² Abból, hogy a honfoglalás előtt bizánci forrásokban két magyar fejedelem, *Κουσαίνης* és *Ἀρπαδής* szerepel²³ és Anonymus szerint az egyik honfoglaló vezér, *Kurzan* apja *Cundu* 'kende' volt, az egyéb adatokkal való összevetés alapján megállapítható, hogy a kündü vagy kende méltósága Kurszán nemzetségéhez, a gyula méltósága pedig Árpád nemzetségéhez kapcsolható.²⁴

A kündü ~ kende méltóságnév kazár eredetű. A X. században *k.nd.r* (o: kündü) *χᾱκᾱν* címet viselt Kazárországban a harmadik méltóság.²⁵ Mármint a türköknél az volt szokásban, hogy a kagán valamely hódolt nép élére öccsét, a trónörököszt állította. Amikor a trónörökös önállósította magát, új birodalom jött létre; így született a türk birodalomból a nyugati türk birodalom; a trónörökös önállósulása révén vált ki a nyugati türk birodalomból Kazárország. Felmerül a kérdés, hogy nem ilyen körülmények között önállósult-e a kazár uralom alól a magyarság.^{25a}

¹⁸ A magyaroknak az onogur birodalomba való tartozását valószínűsíti az a körülmény, hogy a magyarok nyugati neve az *onogur* népnévből vezethető le. Ez a névazonosság jelenthet etnikai azonosságot, birodalomba tartozást, de jelentheti azt is, hogy a magyarok az onogurok helyére költöztek. E kérdés részletes taglalása túllépné tanulmányunk kereteit, csak annyit jegyzek meg, hogy a magyaroknak a fehér ugrokkal (Угри Бѣли), ill. a hét törzs Magyarországanak *Alba Ungariával* való azonosítása felveti annak a lehetőségét is, hogy a magyarokat a Priskos által említett népvándorlás során leköltözött *Σαράγουροι*-al, ill. Zacharias rhetor *Sarurgur* népével (*Moravcsik* i. h. 6, 11. l.) azonosítsuk, mely népnév 'fehér ogur' jelentéssel bír (*Németh*: HonfMKial. 106. l.). Zacharias rhetor VI. századi adata után többé nem említik őket, viszont az orosz őskronika szerint a fehér ugrok Herakleios idejében (610—641) nyomulnak elő a bolgárokat követve. Ebben az esetben az onogur-bolgárok elűzésében részük lehetett s a türk függés esetleg 569-ig vezethető vissza.

¹⁹ Konstantinos Porphyrogenetos. Ed. *Moravcsik* 183—85. l.

²⁰ *Minor sky*: Hudūd al-'Ālam 322, l.; Sharaf al-Zamān Ṭāhir Marvazī on China, the Turks and India. London. 1942. [röviden: Marvazī] 35. l.; *Czeplédy*: MNy. 1945. 42. l.

²¹ *Marquart*: Streifzüge 28. l.

²² MHK. 167. l.

²³ *Moravcsik*: Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. Antik Tanulmányok. IV. 1957. 287. l.

²⁴ Bud. Rég. XVI. 166. kk. l.

²⁵ *Németh*: HonfMKial. 295—96. l.; Ibn Faḍlān ed. *Validi* 99, 260. l.

^{25a} A magyar-türk viszonyról *Németh Gyula* (i. m. 202. l.) a következőket írja: „... a [magyar] nép valószínűleg — a türk hódítás korában feltétlenül — türk vezetés alatt állott. A meghódított népeket a török kagánok családtagjaik közt osztják szét s ezekkel természetesen nagyobb számú kíséret és katonaság is megy a meghódított néphez.”

Ez azt jelentené, hogy a kündü nemzetsége a türk Iſtemitől származik. Mi támogatja ezt a feltevést?

1. *Isten* szavunk — mint erre már korábban is utaltam²⁶ — jelentését és hangalakját tekintve *Iſtemi* nevéből vezethető le. A feliratokban *Is(ſ)t(ä)mi q(a)γ(a)n*) ʾ ʾ ʾ ʾ ʾ ʾ áll.²⁷ Theophylaktos Simokattes *Στεμβισχάγαν* alakban jegyezte fel nevét.²⁸ A feliratban és a bizánci forrásban közölt alak alapján olvashatunk *Istemi* (Isztemi) és *Iſtemi* (Istemi) alakot egyaránt, a kínai forrásban közölt *Še-tie-mi* alak azonban az utóbbi mellett szól.²⁹ Az *Iſtemi* névnek a magyar *isten* szó szabályos fejleménye. A magyar *-m* > *-n* fejlődésre ld. pl. *Ábrahám* > *Ábrán*, *Ádám* > *Ádán*, de ennek megfelelő *m* ~ *n* váltokozás honfoglaláselőtti török jövevényszavainkban is mutatkozik.³⁰ A szóvégi *-i*, mint tővégi magánhangzó, a magyarban a XII. században szabályosan eltűnt. Jelentéstani magyarázat a fent elmondottak után alig szükséges. A türk kagán már életében istenhez hasonlónak, égben (istentől) születettnek címezte magát; őse az égben lakó istenné vált.^{30a}

2. Miután Kurszán 904-ben meghalt, Kurszán várát Óbudán Árpád vette birtokba, aminek biztos jele, hogy Árpádot ennek közelében temették el, a nemzetség kisajátított területén Árpád fiainak és unokáinak szállásai (*Üllő*, *Tas*, *Taksony*) tűnnek fel, a régi központot pedig törzsnévi helynevek körítik. Árpádkori okleveleinkben a kende jobbagyait, népét köröskörül a gypükön leljük fel *Kend* ~ *Kendi* helynevekben és a *kékkend* (1216 : *populus Keykend*; 1231/1397 : *Keyquend*) népnévben.³¹ A *kékkend* (< **kök-kündü*) ugyanaz a képzés, mint a *kök-türk*. Az orchoni feliratokban Kül tegin és Bilgä kagan őseikről, mint *kök-türk* uralkodókról beszélnek. Thomsen megállapította, hogy itt a *kök* szó, amely a törökben 'ég' jelentéssel is bír, azt jelenti, hogy „égi” türk.³² A „kékkend” tehát azt jelenti, hogy a kékkendek ura, a kend „égi” származású volt.

3. A szakrális király — uralkodó vezér kettőssége legjobban akkor érthető meg, ha feltesszük, hogy a kende dinasztiaja az isteni, égi türk dinasztiaiból származik. Ezt alátámasztja a dunai bolgár dinasztiaival való összetétel. A dunai bolgár kánok, mint láttuk, Attila fiától, Irniktől származtatták magukat. Omurtag kán felirataiban az olvasható, hogy a kán, amint a földön hal meg, a földön is született.³³ A tirnovói feliratokban ezt mondja : „. . . csináltam ezt a feliratot : az ember, ha derékul él is, meghal s más születik és hogy

²⁶ Bud. Rég. XVI. 32. l. A szónak kielégítő magyarázata nincs l. *Bárcezi*: SzófSz.

²⁷ *Μαλοσ*: i. m. 21. l.

²⁸ *Moravcsik*: ByzTurc. II. 246. l.

²⁹ Mindkét alakot lehetségesnek tartja *Thomsen*: MSFOu. XXXVII. 17–18. l. = Saml. Afh. III. 105. l.; ZDMG. 1924. 171. l.; *I(e)ſtemi* alakot olvas *Németh*: HonfMKial. 168. l.

³⁰ *Gombocz*: BTLw. 184. l.

^{30a} Az a jelenség, hogy a királyt istennek fogják fel, megtalálható például az északi germán hitvilágban, ahol *Odin* (germán *Wotan*) mindkét szerepben jelenik meg (Edda dalok, Yngliga Saga, Heimskringla; vö. még *Thurnwald*: i. m. IV. 100., 183–84. l.). Az altáji török mitológiában a főistennek, *Ülgen*-nek egyik fia, *Pura-kän* (*Harva*: i. m. 156. l.) nevében ráismerünk *Bughrä khän*-ra, a legendás híru karachanida uralkodóra, aki a X. században felvette az iszlámot (Enz. Isl. I. 803. l.).

³¹ Bud. Rég. XVI. 17. kk. l.

³² *Inscriptions de l'Orkhon* 138. l.

³³ *Fehér Géza*: A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. Bpest. 1940. 72. l.

a később született [a feliratot] látva emlékezzék meg arról, aki azt csinálta”³⁴. Malamir feliratában csak az európai uralkodó „*Dei gratia rex*” címzésének megfelelő *ἐκ θεοῦ ἄρχων* kifejezés olvasható.³⁵ Bármily hatalmas volt is a bolgár kánok dinasztiaja, nem fejlődött ki a szakrális uralkodó istenségének eszméje. Nem valószínű tehát, hogy egy, a magyarokra helyezett kazár fő-tisztviselő a 830-as években bekövetkezett önállósulás után néhány évtized alatt szakrális, égi uralkodóvá vált volna.

Ha a kende dinasztiaja a türk Ištemi nemzetségéből származott, honnan eredt Árpád nemzetsége?

Midőn Árpád unokája, Tormás 950 körül Bizáncon járt és a császárt megtévesztő módon tájékoztatta Árpád megválasztásáról — elhallgatva azt, hogy a magyaroknál kettős királyság volt és nem beszélve arról, hogy Árpád hogyan lett egyeduralkodó —, annyit megemlített, hogy Levédi (a régi kündü) „nemes származású”, viszont Álmos szerinte is csak egy „másik vajda”, fia, Árpád pedig „böles, megfontolt, vitéz”.³⁶

Ezekkel a nem megvetendő emberi tulajdonságokkal jellemzik az orchoni feliratok a Kínában nevelkedett böles Tonjukukot, a birodalom eszét, a kagán támaszát, hadi sikereinek zálogát.

Régebben, elterjedt felfogást követve arra gondoltam, hogy a *gyula* méltóságnév csak bolgár török lehet, az *Álmos* név pedig a volgai bolgár uralkodó címe: *Almiş*, tehát Árpád nemzetsége az onogur kor vezető nemzetsége volt.³⁷ Ami azonban a *jula* méltóságot illeti, megvolt a besenyőknél is³⁸ s egy *jula* > *džula* > *gyula* fejlődés megmagyarázható a türk *jabyu* > > *dževyü* > *gyeü* > *győ* analógiája alapján.³⁹ Az *Álmos* személynév sem perdöntő, mert a személynévek műveltségi és nyelvi hatások eredményei, s az Árpádok nevei között van magyar (*Árpád*), van türk ill. bolgár (*Béla* < < *bejla* < *bojla*)⁴⁰ és van magyar képzővel ellátott türk (*Gyeü-csa* 'Géza').

A kérdés megoldására az Álmos-monda vezet rá. Az Árpádok totemállata a turul (< *toyrul*); a monda szerint Emesét álmában turul termékenyítette meg, Emese apja pedig *Eunedubelianus* volt. Korábban észrevettem, hogy e név a krónikai eredetmonda *Ene — Dula — Belar* anyai őseivel etimologikus összefüggésben van s úgy magyaráztam, hogy Anonymus e nevekből egyesítette az *Eunedubelianus* nevet a latin *-ianus* patronim képzővel.⁴¹ Horváth János hívta fel a figyelmet, hogy itt nem névvösszevonással, hanem a középkorban divatos etimologizálásnak azon válfajával állhatunk szemben, amikor adott nevet elemeire bontanak, magyaráznak s ez által jöhetett létre egy átetimologizált név.⁴² Lehetett tehát egy név,

³⁴ *Fehér Géza*: A bolgár-török műveltség emlékei. Arch. Hung. VII. 1931. 144. l.

³⁵ Uo. 145. l. A madarai feliratok olvasatai bizonytalanok.

³⁶ Bud. Rég. XVI. 28—29. l.

³⁷ Uo. 16. l.; vö. *Németh Gyula*: HonfMKial. 282—83, 295. l.

³⁸ Konstantinos ed. *Moravcsik* 167—71. l.; vö. ByzTurc. II. 279. l.

³⁹ *Czeplédy*: MNy. 1956. 325. kk. l.

⁴⁰ Ezt a korábban *Nagy Géza* (Arch. Ért. U. F. XXVIII. 135. l.) által képviselt magyarázatot, melyet *Bárczi* komolyan számba veendőnek tart (A tihanyi apátság alapítólevele, Bpest, 1955. 64. l.), a *bojla* méltóságnév, idézett helynévi *Vejla* ~ *Vojla* változata valószínűsíti. Kézai szerint a hét hun vezér közül az első neve *Wela* volt (SRH. I. 147. l.).

⁴¹ SRH. I. 38. l.; Krónikáink 11—47. l.

⁴² Vö. *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bpest. 1954. 16. l. és a Nyelvtudományi Társaságban 1955. szept. 20-án tartott előadás: „Emese álma és a csodaszarvas mondata”.

amit Anonymus a fenti nevek ismeretében magyarázott, alakított *Eunedubelianus*-szá.⁴³

Azt hiszem, hogy ezt a nevet sikerült megtalálni. Az oguz török (végső fokon nyugati türk) eredetű Oszmán dinasztia a *toyrul* nemzetségből származott. Ősapja: *Er-toyrul* 'him turul'; a monda szerint Er-toyrul fia Oszmán *Edebalí* házában álmot lát, mely a dinasztia születését jelképezi s *Edebalí* leányát veszi feleségül.⁴⁴ E két nemzetségben a *turul* ősapja — *Eunedubelianus* após, ill. a *toyrul* ősapja — *Edebalí* após nem lehet véletlen, különösen, ha meggondoljuk, hogy az *Eun* pontosan megfelel az ó-török *äwin*, *iwîn* 'gyümölcs, mag, magzat' szónak.⁴⁵ Mindkét nemzetség egyazon türk (oguz) *toyrul* nemzetségből származott. A nemzetség ősanja a monda szerint *Edebalí* magzatja: *Äwin-Edebalínin* volt s Anonymus ezt őrizte meg, ill. ezt etimologizálta át a magyar monda neveinek ismeretében *Eunedubelianus*-szá.⁴⁶

Ha pedig ez a származásmonda a türk időkbe nyúlik vissza, akkor itt kell keresnünk Álmos apja, *Ügek* nevének eredetét is.⁴⁷ *Ügä* régi török méltóságnév: ujur *il ügäsi* 'Ruhm des Reichs, Minister';⁴⁸ szaka *üha*, *üga* (olv. ügä) 'a title',⁴⁹ Kutadü Bilik *ögä* 'die Ehre'; Käsýari *ögä* 'klug; älterer, erfahrener Mann aus dem Volke, im Rang hinter dem Tigin'; Ibn Mühenna *öge* 'akıl (értelem)'.⁵⁰ Az *üge* méltóságnév a magyar *-k* képzővel bővült, mint pl. a *Vajk* (< **Bajk* < török *baj* 'gazdag' + *-k*) és *Ürk* (< *Irk* < török *ir* 'férfi' + *-k*) nevekben.^{50a} Az *üge* méltóságnév jelentései: 'a birodalom dicsősége, miniszter; ész; okos, tapasztalt ember a népből, a tegin „herceg” utáni méltóság' elárulja, hogy az Árpádok ősei a türk államszervezetben milyen szerepet töltöttek be. Ez volt Tonjukuk, ez volt Álmos fia Árpád, a gyula.

Még világosabbá teszi ezt három felirat, ahol az *üge* a kán mellett mint kormányzó szerepel. Az egyik jenyiszeji türk rovásírásos sírkövön ez áll: „...tiszteltem kánomat, birodalmamat; tiszteltem bölcs ögémet (*bilgü ögäm*); tiszteltem barátomat..."⁵¹ A másik sírkő egy ügä bujukjának a síremléke. A kormányzó: *Kutluy Baya Tarqan Ügä*⁵² azt a *Baya Tarqan* címet viseli, mint Tonjukuk a nagy feliratban: *Tonjuquq Buja Baya Tarqan*.

⁴³ Ezt a nevet rövidítette a XIII. századi krónikáiról *Eunodbiliává* (SRH. I. 284. l.). Vö. Krónikáink 43. l.

⁴⁴ *Hammer*: Histoire de l'empire Ottoman. Paris. 1835. I. 63–67. l.; *Röheim*: A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. Ethn. 1917. 79. l.; Enz. Isl. II. 31. l.; Ertoyrul nemzetsége *Boj* (*baj*) nevet viselt; uo. III. 1085. l.

⁴⁵ *Gabain*: Alttürk. Gramm. 300 s l. fentebb 37. l.

⁴⁶ Hasonló módon történt az őskrónikában szereplő *Menrot* (Hunor és Magyar apja) nevének átetimologizálása a mén 'csödör' és *Marót* 'morva' nevek segítségével Ménmaróttá (Krónikáink 17–27. l.), kit a magyarok azért neveznek így, mondja Anonymus, mert „sok barátja volt” (*dictus est ab Hungaris Menmorout eo, quod plures habebat amicos* SRH. I. 49. l.). Ez az etimologizálás már nem a nép gondolkozására, hanem a lovagi társadalomban élő Anonymus tollára vall.

⁴⁷ Krónikáink 40–41. l.

⁴⁸ *F. W. K. Müller*: Uigurica II. 93. l.; Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden 16, 34, 43. l.; *Le Coq*: Türkische Manichaika aus Cotscho III. 34, 43. l.

⁴⁹ *Bailey*: Turks in Khotanese Texts. Journal of The Royal Asiatic Society 1939. 87, 91. l.

⁵⁰ *Radloff*: Wb., *Brockelmann* és *Battal*.

^{50a} *Gombocz*: MNy. 1926. 8–10. l.; *Németh*: HonfMkial. 293–94. l.

⁵¹ *Малов*: Енисейская письменность Тюрков. Ак. Наук СССР. 1952. 35. l.

⁵² *Ramstädt*: JSFOu. XXX/3. 5. l.; vö. *Малов*: i. m. 84–85. l.

A bujruk felirata megemlékezik a kánról is: *qanqa tap!* 'dicsőség a kánnak!'. Itt nem *qayan*-ról van szó, hanem *qan*-ról, ami a kagánnál alacsonyabb méltóság, a részbirodalmak uralkodójának címe volt.⁵³

Ugyanerre mutat az a turfáni uigur facölöpfelirat, mely egy láma-kolostor alapítását foglalja írásba az alábbi bevezető szavakkal: „A szerencsét-hozó tűz évkör kos évében, a második hónapban, az új hold harmadik napján, mikor királyunk: Kün ai tängriđä qut bulmıš, uluq qut ornanmıš, alpın ärdämin it tutmıš alp arslan kül bilgä tängri ɣan (Nap hold istentől áldást talált, nagy szerencsétől megszállott, a birodalmat bátorsággal és érdemmel fenntartó hős oroszlán boldogságos böles isten kán) uralkodott és keleten Sačiu-tól egészen Nuč Barsɣan-ig nyugaton terjedt hatalma, midőn *Il ügäsi Alp tutuq ügä* (Birodalom ügéje hős kormányzó üge) a fenséges khocsoi birodalom élén állt...”⁵⁴

A *qan* mellett volt tehát az *ügä*, a kormányzó. Erre a tisztségre nem a származás, hanem az *ügä*, az ész, az értelem tette őt alkalmassá.

Az *ügek* név tehát az *ügä* méltóságnévből származik, amely a türk hierarchiában a gyulának felel meg.

S ezzel elérkeztünk a dukátus kérdéséhez.

A hódolt népek ura rendszerint a trónörökös herceg lett. Hogy a kabarok feletti uralom a kündü fiát illette, vagy katonai segédnépről lévén szó, a gyulát, akinek Ibn Rusta szerint feladatai közé tartozott a seregvezetés és a védelem, arra válaszoljanak a források. 895-ben a Bulgáriában harcoló seregrész parancsnoka Árpád fia Levente (*Λιούβριττα*) volt.⁵⁵ Árpádról XIII. századi krónikánk a régi Gesta nyomán a következőket jegyezte fel: „Árpád vezér Szkítiában azt a speciális tisztséget viselte és nemzetsége azon jogos és bevált szkítiai szokást gyakorolta, hogy a hadbavonulók *előtt* kellett mennie, visszatérés alkalmával pedig utoljára visszavonulnia; így ő a Pannoniába költöző vezéreket állítólag megelőzte.”⁵⁶ Tekintettel arra, hogy Konstantinos világosan kimondja, hogy a kabarok szerepe a hadban való előljárás volt, a három kabar törzs vezetését Árpádhoz, a hadsereg és a védelem parancsnokához kell kapcsolnunk.⁵⁷

Mi a magyarázata annak, hogy nem a kündü trónörököse volt ura a katonai segédnépeknek, mint ez a fentiekből látszólag következnék?

A türk történetből felhozott példák arra mutatnak, hogy a trónörökös birodalomrészeket, hódolt népeket kapott meg, nem pedig határvédő törzs feletti parancsnokságot. A hódolt nép jövedelmi forrás volt, mely egy herceg-ségnek anyagi alapot teremtett, míg a katonai segédnép adózása nem volt számottevő. A határvidéken körben letelepített kabar nemzetségek feletti parancsnokság tehát inkább a katonai főparancsnok, a gyula hatáskörébe sorolható, semmint a szakrális uralkodó örököse uralma alá. A katonai segédnépek vezetésében részeltette a gyula fiait, mint pl. Árpád Leventét.

⁵³ Thomsen: ZDMG. 1924. 129. 1.; később a kettő között a különbség elmosódott l. László Ferenc: KCsA. III. 1—9. 1.

⁵⁴ F. W. K. Müller: Zwei Pfahlschriften 22, 26.

⁵⁵ Konstantinos Pophyrogennetos ed. Moravcsik 176. 1.

⁵⁶ SRH. I. 290. 1.: „... capitaneus iste Arpad uteretur speciali quadam dignitate in Scytia, et hanc haberet ipsius generatio consuetudinem Scythica legitima et probata, ut unus in expeditione gradientibus debeat anteire, in redeundo vero retrocedere, ipse pro eo alios capitaneos in Pannoniam adeuntes fertur precessisse.” Vö. uo. 165. 1.

⁵⁷ Bud. Rég. XVI. 19. 1.

A magyar forrásnak igaza lehet abban is, hogy Árpád nyomult be először Pannóniába. Konstantinos és Mas'ūdī szavaiból kiderül, hogy a magyarok egy része a 896-i bolgár-besenyő támadásokon külföldön tartózkodott. A kabar hagyományokat őrző Anonymus szerint Árpád a vereckei hágón vezette be a magyarokat ill. a „kunokat” és ezek zöme az ország északi részén is telepedett le. Ugyanakkor a tisztán magyar hagyományokat őrző ősgesta szerint a menekülő hét magyar törzs Erdélybe nyomult be s itt ölték meg Árpád apját, Álmost.⁵⁸ E kétféle sors lehet az oka, hogy amíg a hét magyar törzs szervezete a bolgár-besenyő csapás után megbomlott, addig a kabar törzsek, elkerülve a csapást, 950-ben is szilárdan egy fő alatt állottak, megőrizték törzsszervezetüket. S ez biztosított erőt Árpádnak az egyeduralom megszerzésére.

Midőn Kurszán 904-ben meghalt, Árpád egyeduralkodó nagy fejedelem (*μέγας ὄρχων*) lett.⁵⁹ A méltóságok hatáskörében olyan újítást vezetett be, amellyel családjának biztosította az egyeduralmat. A gyula címet — hatalom nélkül — átengedte egy Erdélyben megtelepedett törzsfőnek, míg a kabarok feletti uralmat fiára bízta. Anonymus írja, hogy Árpád fia, Zolta lett a bihari herceg (*dux*), akinek földjén kazárok (*gentes, qui dicuntur Cozar*) laktak s e vidéken találkoznak össze a honfoglalók a „székelyekkel”, akik csatlakozva hozzájuk, a magyar sereg előcsapataként vonultak hadba. Ha a székelyek a kabarok közé tartoztak, a hét magyar törzs a beköltözéskor valóban itt kellett találja a korábban beköltözött székelyeket.

Mint láttuk, a hódolt népek feletti uralom ősi joron a trónörökös hercegséget illette; a katonai segédnépek, a legütőképesebb haderő dux-a pedig a honfoglalástól kezdve az Árpádház trónörököse volt. Mutatja ezt az is, hogy a trónörökös résztvett kalandozó hadjáratban.

Árpád legidősebb fia Tarhos volt (*Ταρκατζούς*, 1200 körül helynévben *Torhus*),⁶⁰ krónikáink szerint az uralomban mégis legifjabbik fia, *Zolta* (*Ζαλτάς*), a bihari dux követte.⁶¹

924-ben *Salardus* vezetett hadjáratot Itáliába.⁶² *Szalárd* nevét egy falunév tartotta fenn Biharban, a dukátus területén.⁶³

Konstantinos kortársa, Fajsz (*Φαλίτζι, Φαλής*) fejedelem idejében, 947-ben Taksony vezetett hadat Itáliába, ami arra mutat, hogy ő volt a trónörökös, az ütőképese kabar hadsereg ura s ő is követte Fajszot a trónon.

A seniorátusi trónöröklés rendjét Géza törte meg először. Géza fiát, Vajkot jelölte utódnak.⁶⁴ A jogos utód, Koppány, kénytelen volt megelégedni

⁵⁸ Györffy: Krónikáink 96. l.

⁵⁹ Konstantinos ed. *Moravcsik* 178—79. l.; vö. Bud. Rég. XVI. 17. l.

⁶⁰ Konstantinos ed. *Moravcsik*, 179. l.; SRH. I. 92. l.

⁶¹ Konstantinos ed. *Moravcsik* 179. l.; SRH. I. 101, 105—7. l. Nevét nem *Solt*, hanem *Zolta* helynévén tartotta fenn Bács megyében (*Csánki* II. 168. l.).

Konstantinos és krónikáink elbeszélése kronológiai ellentmondást rejt magában. Ha Árpád 907-ben halt meg, mint Anonymus állítja, akkor még minden bizonnyal éltek idősebb fiai, *Tarhos*, *Üllő* és *Jutas*, akiknek emlékét helynevek is fenntartották s akkor nem követhette Árpádot a trónon legifjabb fia, Zolta. Itt két megoldási lehetőség kínálkozik: 1. Árpád nem 907-ben halt meg, hanem hosszabb ideig uralkodott. 2. Árpád 907-ben halt meg, de közte és Zolta között más fejedelem is volt. Magam az előbbi megoldás felé hajlok, mert Anonymus évszámait egytől-egyig hibásak.

⁶² *Gombos* 25, 170, 217, 351, 522, 581, 826, 1036, 1128, 1473, 2126. l.

⁶³ *Csánki* I. 599. l.; *Jakó*: Bihar megye 345. l.

⁶⁴ Érdekes, hogy Nyitra megye déli részén, a dukátusban egy *Vajk* falut találunk. A dukátusi megyékben több esetben felleljük fejedelemkori trónörökösök, hercegek

a somogyi dukátussal (Cupan filius Calvi Zyrind, qui etiam vivente Geycha duce . . . *ducatum tenebat*. . . fuerat *dux Symigiensis*),⁶⁵ melynek határai átnyúltak a Dráván túl, a nyesttel adózó területre.⁶⁶ Midőn azonban Géza meghalt, Koppány Géza feleségét, Saroltot követelte magának feleségül és uralomra tört. Követelése a levirátus és seniorátus jogszkása alapján jogos volt, az uralmat azonban már Vajk, másnéven István tartotta kezében, aki ütőképes seregével, melynek parancsnokai ekkor már külföldi, főleg német lovagok voltak, leverte Koppányt. És itt fel kell figyelniünk krónikáink egy megtévesztő beállítására. A magyar fejedelmek felsorolásában Fajszot kihagyták. Abból a körülményből, hogy Koppány területén, Somogyban két Fajsz helynevet találunk, ezzel szemben egyetlen más Árpád-házi név sincs, arra következtethetünk, hogy Koppány Fajsz örököse, leszármazottja volt. A krónikaírók nyilván azért törölték Fajsz emlékét az uralkodók névsorából, mert ez Koppány trónigényének a primogenitura alapján is jogos látszatot adott.

Kikből áll Vajk serege?

A krónikák elmondják, hogy a testőrség élére két parancsnokot állított, Hontot és Pázmányt, az egész sereg vezérévé pedig a német Vencelinust tette meg (*ad custodiam corporalis salutis sue duos principes Hunt et Paznan constituit. Totius autem exercitus sui principem et ductorem Vencilinum hospitem Alamanum genere profecit*).⁶⁸ Kétféle sereg volt tehát, testőrség és országos sereg. Az országos sereg, élén Vencelinnel, nyilván a király jobbágyságát foglalta magában.

Hont és Pázmány testőrsége idegen segédcsoportokból állott. Kézai egy archaikus jellegű részben elmondja, hogy a Hont és Pázmány testvérpár, lovagok, Svéviából erednek; katonáikkal Magyarországon át vonultak s a tengeren túlra igyekeztek jutni. Ezeket Géza vezér tartotta vissza (. . . *Hunt*

nevét, pl. Nyitrában *Tormos, Elő* (1156: *Jeleu* [Száz. 1939. 175. l.] < *'Iellex*), Hontban, Békésben és Krassóban *Devicse, Décese*, Szabolcsban *Tas* és *Üllő* stb. Ez azonban óvatosságot kíván, mert ilyen nevek később is keletkezhetnek.

⁶⁵ SRH. I. 313. l. Vö. uo. 172, 189, 296, 297, 312—14. l.

⁶⁶ István király a pannonhalmi apátságnak adta Koppány dukátusának, Somogy megyének a dézsmáját és egyházi fennhatóságát (PRT. I. 589. kk. l.; SRH. I. 314. l.); ezért nem szerepel a veszprémi alapítólevélben a püspökség alá tartozó megyék között Somogy. Ezen a jogon bírta az apátság Somogy megye drávántúli részének dézsmáját (1221: *decimas . . . partis comitatus Simigiensis, que est ultra fluvium Dravam* PRT. I. 648—49. kk. l.). Midőn I. László a zágrábi püspökséget 1090-ben megalapította, Somogy és Zala ispánságából rendelt alá szolgálatokat (*officinarios de Semigiensi et Zalensi comitatu ordinavit. Tkalčić: Mon. Ep. Zagr. I. 1, vö. Tagányi: Tört. Szle. 1916. 567. l.*), majd nekik adta Dombro népeit. 1150 körül Dombrot a somogyi várjobbágyok foglalták el (*Tkalčić* uo. 2. l.). A későbbi Körös megye területén számos somogyi várbirtok volt a XIII. században is (*Pesty: A magyarországi várispánságok története. 411. kk. l.*).

A pannonhalmi apátság dézsmajogát a XIII. század kezdetén támadták meg a különböző érdekelt egyházak (1210-től PRT. I. 616. kk. l.). Ekkor indul meg a per a zágrábi püspök és pannonhalmi apát között is. 1221-ben III. Honorius azt írja, hogy *olim* indult meg a per (uo. 648. l.), s 1232-ben IX. Gergely bullája szerint azzal nyert befejezést, hogy az apátság lemondott a drávántúli Somogy dézsmájáról (uo. 712. l.); a Dráva volt ugyanis a határa a zágrábi püspökségnek. Ezt tudva rögtön megértjük, hogy miért állítottatott ki a zágrábi püspökség 1217-ben a Zágrábra érkező királlyal egy olyan oklevelet, mely a zágrábi egyház dézsmajogát is megerősíti és a püspökség alapításának körülményeit olyan módon adja elő (*Tkalčić: I. 45. l.*), hogy az fegyverül felhasználható volt a pannonhalmi apátság ingadozó jogai ellen. Ezt a történeti felfogást tükrözik az 1217 után hamisított oklevelek (pl. Koller I. 164. l.) és Spalatói Tamás (*Gombos* III. 2224. kk. l.).

⁶⁸ SRH. I. 313. l.

et Pazman, duo fratres carnales, milites coridati orti de Svevia . . . passagium per Hungariam cum suis militibus facientes ultra mare ire intendebant. Qui detendi per duces Geycham . . .).⁶⁹ A pannonhalmi apátság interpolált alapítólevele is említi a király környezetében Hont, Pázmány és Orci vezéreket (*ducibus . . . Poznano, Cuntio, Orzio*).⁷⁰

A jövevény nemzetségek névsora ezek mellett még több Géza és István idejében bejött német lovagot említ (Kézai: *comes Tiboldus de Fanberg; Wolfer cum Hedrico fratre suo . . . de Vildonia cum XL militibus phaleratis; Pot de Lebyn*).⁷¹

István király szintén saját fiát, Imre herceget jelölte *dux*-nak. Az egykorú Hildesheimi évkönyvek szerint Imre halálakor, 1031-ben a *dux Ruizorum* címet viselte.⁷² Hogy ez a rejtélyes cím mit jelent, megmagyarázza a soron következő trónörökös címe. Imre halála után István király, most már az egész dinasztíát mellőzve, nővére fiát, a velencei Orseolo Pétert jelölte utódnak, akit a XI. századi Szent István-legenda szerint serege vezérévé tett (*exercitui suo prefecerat ducem*).⁷³ Ezen a királyi testőrsereget szokás érteni.⁷⁴ A *dux Ruizorum* 'oroszok vezére'⁷⁵ mindenestre azonos a *dux exercitus regis*-szel, a királyi sereg, a testőrség vezérével.

A megoldást a régi magyar *orosz* szó nyújtja, melyet Páriz-Pápai szótára 1767-ben még a következő jelentéssel jegyzett fel: „*oros*: Janitor, Satelles; ein Thorhüter, Portner, Trabant”. A szó ilyenféle jelentése az *orosz* népnév mai jelentése mellett az egész középkoron át kimutatható. Mint láttuk, már Anonymus említést tesz Álmos vezérhez csatlakozott oroszokról (*multi de Ruthenis Almo duci adherentes*) s említi az Álmos vezérrel bejött oroszok által épített nyugati határvárat, Oroszvárt (*Ruthenis, qui cum Almo duce avo suo in Pannoniam venerant*).⁷⁶ Anonymus önmagában nem elegendő ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy itt a vezér katonai kíséretéről van szó. 1326-ban Nagy- és Kisoroszi lakói azt tartották magukról, hogy ők Kálmán király ajtónállói voltak. Ennek az oklevélnek ma már csak irodalmi említését ismerjük,⁷⁷ viszont ránk maradt az a szöveg, mely szerint Károly, Lajos és Zsigmond oklevelei alapján Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos meghatározván a két falu adómentességét, kiköti, hogy Nagy- és Kisoroszfalva lakói Nógrád megyéből két ajtónállót vagy kamarást tartoznak a királyi udvar számára állítani (*videm Rutheni nostrî . . . duos janitores seu cubicularios in aula regia propriis sumptibus*

⁶⁹ Uo. I. 188. l. Hont és Pázmány históriája már a XI. századi Gestában benn volt. Vö. Horváth János: Stílusprobl. 290–91. l.

⁷⁰ PRT. I. 589. l. Orzi nevét tarthatta fenn a somogyi Orci falunév (Csánki II. 633. l.) és a dunántúli Hare nemzetség: 1310: *Paulo filio Paznan, de genere Horch* (Zichy Okmt. I. 127. l.: *Karácsonyi*: M. Nemz. II. 144. l.).

⁷¹ SRH. I. 188–89. vö. bővebb krónikák uo. 295–98. l.

⁷² *Gombos* 141. l.

⁷³ SRH. II. 392. l.

⁷⁴ Vö. pl. Wertner: Az Árpádok családi története 81. l. A királyi sereg nyilván nem azonos István király e g é s z hadseregével, amelynek élén korábban Vencelin állt, kiról azt mondják, hogy „*totius autem exercitus sui*” vezetője volt. A testőrség után említett hadsereg „*totius*” jelzője Vencelin esetében éppen arra utal, hogy nem csupán a királyi seregről, a testőrségről van szó.

⁷⁵ A *Ruiz* alak a középfelnémet *Riuze* 'orosz' (Thomsen: Saml. Afh. I. 350. l.) alaknak felel meg; felvethető, hogy a *Ruiz*- nem *Riuz*-ból romlott-e; a kódexírásban a kettő alig különböztethető meg.

⁷⁶ SRH. I. 47, 113. l.

⁷⁷ Magyar Akadémiai Ért. 1857. 597. l. Az oklevél szövegét nem közli.

intertenuisse dignoscuntur).⁷⁸ Szerepelnek oroszok az udvari népek között pl. 1519: *orozonibus, cocis*; 1526: *aprodianis et ruthenis Regie Maiestatis. . . ad unam septimanam dedi*; 1530: *dedi orozonibus*.⁷⁹ Az orosz szó itt ugyanolyan jelentésváltozáson ment át, mint a magyar *hajdú*, vagy a német *Schweitzer* szó: 'szabad katonáskodó népelem' > 'zsoldos segédesapat' > 'testőr' > 'ajtónálló'.⁸⁰

Hogy megértsük e népelem szerepét Magyarországon, vessünk egy pillantást a bizánci testőrségre.

Bizáncban még a római birodalom idejéből fennmaradt gyakorlat volt a barbár népek letelepítése a birodalom védelmére. E katonai segédnépekből rekrutálódott az uralkodó testőrsége. A IV. század végétől a VII. századig főleg a letelepített gótok töltötték be ezt a szerepet.⁸¹ Bölcs Leó idejében kazár testőröket találunk.⁸² Konstantinos Porphyrogenetos alatt kazárok, pharganok, rúszok (Ῥῶς) és türkök [magyarok] mellett besenyő tolmácsok (Τουλμάτσιοι, Ταλμάτσιοι) jelennek meg a testőrségben.⁸³ II. Basileios korától hosszú ideig az oroszoké, ill. a varégoké a vezető szerep. 988-ban 6000 főnyi orosz druzsina érkezett Bizáncba és megmentette Basileios uralmát Bardas Phokasszal szemben.⁸⁴ Ettől kezdve többször szerepelnek a császár hadjárataiban. Egy II. Basileios korára tehető hadseregszervezeti könyv szerint az oroszok a császárt kísérik a csatában, általában gyalog szolgálnak.⁸⁵ A varég (Βάραγγοι) név Skylitzes 1057-ben írt művében tűnik fel Thrákiában állomásozó varégokkal kapcsolatban az 1034 évre vonatkozóan.⁸⁶ A XI. századi segédnépek összetételét a császári chrysobullákból ismerjük meg. Nagyon tanulságos a különböző nevek feltünése, ezért ezt Dölger összeállítására alapján közlöm. 1049: csak Ῥῶς; 1060: Βάραγγοι, Ῥῶς, Σαρακηνοί, Φράγγοι; 1073: Ῥωσοβαράγγοι, Κούλιγγοι, Φράγγοι, Σαρακηνοί; 1074: Ῥῶς, Βάραγγοι, Κούλιγγοι, Φράγγοι, Βούλγαροι, Σαρακηνή; 1075: Ῥῶς, Βαράγγοι, Κούλιγγοι, Φράγγοι, Βούλγαροι, Σαρακηνοί; 1079 ápr. és 1079 jul.: ugyanúgy; 1081: Ῥῶς, Βάραγγοι, Κούλιγγοι, Ἰγγλινοι, Νεμίτσιοι; 1086: ezek mellett Βούλγαροι, Σαρακηνοί, Ἀλάνοι; 1088: Ῥῶς, Βάραγγοι, Κούλιγγοι, Ἰγγλινοι, Φράγγοι,

⁷⁸ Ulászló 1491-i megerősítését átírják 1610-ben és 1631-ben. Liber Regius XIX. 396—402. l. Vö. Csánki I. 14, 93. l.

⁷⁹ OklSz.; *Bartal*: Gloss.

⁸⁰ Vö. Melich: Néhány magyar néprnévről. *Orosz*: MNY. 1909. 337—42. l.

⁸¹ Bréhier, Louis: Le monde Byzantin. II. Les institutions de l'empire Byzantin. Paris. 1949. 341. kk.l.; Ostrogorsky: Geschichte des byzantinischen Staates. München. 1952. 43, 45, 124, 264. l.

⁸² MIIK. 106. l.

⁸³ De cerimoniis. CB. 579, 661, 664, 667—68. l.; *Moravcsik*: A magyar történet bizánci forrásai. Bpest, 1934. 149. l.; Neumann: Zwei unerklärte Völkernamen in der byzantinischen Armee. Byzantinische Zschr. III. 1894. 374—85. l.; Györfly: Besenyők és magyarok. KCsA. I. Kieg. 442—43. l.; *Moravcsik*: ByzTurc. 267. l.

⁸⁴ Az orosz évkönyvek már a 980. évnél említik, hogy Voldimert a kifizetetlen zsoldjuk miatt elégedetlen varjágok elhagyták és Görögországba indultak Carigradba (Повесть 1950. 56. l.). Az örmény Asoyik írja le, hogy a bizánci császár seregében 6000, lándzsával és pajzsral felszerelt gyalogos orosz harcolt, akiket II. Basileios kért az orosz királytól, amikor leányát hozzáadta s megkeresztelkedett (Des Stephanos von Taron Armenische Geschichte. Leipzig. 1907. Teubner. 211. l.; vö. Труды В. Т. Васильевского. Ак. Наук. I. 1908. Варяго-Русская и Варяго-Английская дружина въ Константинополь XI и XII вѣковъ. 177. kk. A forráshelyek kikeresését Schütz Ödönnek köszönhetem.)

⁸⁵ Incerti scriptoris Byzantini saeculi X. liber de re militari. Rec. R. Vári. Lipsiae 1901. Teubner. 21, 31, 44. l.; korára l. Kulakovskij, Byz.Zschr. XI. 1902. 555—56. l.

⁸⁶ Kedrenos, CB. 508. kk.l.

*Νεμίτζοι, Βούλγαροι, Σαρακηνοί, Ἀλάνοι, Ἀβάσγοι, Αῠάνατοι*⁸⁷. Az 1049-ben csak magában álló orosz megjelölés mellett tehát 1060-tól *varang*, szerencsen és frank, 1073-ban *oroszwarang, kölpeny*, szerencsen, 1074: *orosz, varang, kölpeny*, frank, bolgár, szerencsen; 1075, 1079: *orosz, varang, frank, bolgár, szerencsen*, 1081: *orosz, varang, kölpeny, angol, német*; 1086: ezek mellett bolgár, szerencsen, alán; 1088: *orosz, varang, kölpeny, angol, frank, német*, bolgár, szerencsen, alán, abcház és a „halhatatlanok” csapata szerepel.

E különböző elemek közül a következők sorolhatók az orosz csoportba. 1073-ban oroszwarang összeírva szerepel s azontúl is mindig egymás mellett említik őket. 1081-ben tűnik fel az angol elem, melynek létszámát Alexios Komnenos császár (1081—1118) közvetlenül Angliából növelte, úgy hogy hosszú ideig ez lett a bizánci testőrség legjelentősebb etnikuma.⁸⁸ Angolok azonban már korábban is szerepelnek. A mantzikerti csatában (1071) az örmény Edesszai Máté szerint a segédnépek között „távoli szigetek lakói” is szerepeltek.⁸⁹ Anna Komnene 1148-ban befejezett művében említi a Thule szigetéről való varangokat, barbárokat (II. 9, 11), akik csatabárdot hordanak és jobb vállukon kardot. E varangok vezetőit *nampiti*-nek (*Ναμπίτης*) mondják (III. 9, IV. 5—6),⁹⁰ mely azonos lehet a felsorolásokban szereplő *Νεμίτζοι* ’német’ elemmel.⁹¹ Gaufredus Malaterra 1099-ig írt krónikájában világosan megírja, hogy a normannok ellen 1081-ben Durazzónál harcoló bizánci seregben „varangnak nevezett angolok” (*Angli vero, quos Waringos appellant*) harcoltak.⁹² Az oroszok ill. varangok közé kell sorolnunk a kölpenyeket (*Κοόλιγγοι*) is, mert minden esetben a varangok mellett ill. a varangok és angolok között sorolják fel őket.⁹³

A bizánci testőrségről szólván nem hagyhatjuk említés nélkül a vardarióta türköket sem, akikben a X. században a Vardar vidékére költözött magyarok leszármazottait láthatjuk. Ezek Alexios Komnenos alatt még igazi harcosok, de II. Theodor idején már csak a császári ceremóniák mellékalakjai.⁹⁴

Ha most megvizsgáljuk a magyar segédnépek és a királyi sereg összetételét, nagyon hasonló képet nyerünk.⁹⁵ Hogy a Bizáncban említett besenyő *talmács* elem nálunk is megvolt, bizonyítják a *Talmács ~ Tolmács* helynevek többnyire várak mellett (Bars, Nógrád, Bács), két helyen gyeprüvidéken

⁸⁷ Byz. Zschr. XXXVIII. 1938. 235—36. l.

⁸⁸ *Васильевский*: i. m. 355. kk. l.; *Thomsen*: Saml. Afh. I. 362. l.; *Vasiliev*: The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century. Sem. Kond. IX 1937. 39—70. l.; vö. *Dölger*: Byz. Zschr. 1938. 235—36. l.; *R. M. Drawkins*: The Later History of the Varanguian Gard. Journal of Roman Studies. 1947. 39—46. l.; *Gyóni*: A „harcos szentek” bizánci legendatípusának változatai az óizlandi irodalomban. Antik Tanulm. II. 156. l.; franciául: Acta Antiqua. IV. 1956. 304. kk. l.

⁸⁹ Chronique de Matthieu d’Édesse. Ed. *Dulaurier*. Paris. 1858. 166. l.

⁹⁰ *Thomsen*: Saml. Afh. I. 367. l.; *Vasiliev*: i. m. 55—57. l.

⁹¹ *Vasiliev* tanulmányában olvasom (i. h. 57. l.), hogy a kettőt azonosítja és a *Niemeetz, Nemety* ’German’ népvét látja benne *Charles Oman*: A History of the Art of War in the Middle Age. I. Boston—New-York. 1924. 167. l.; foglalkozik e névvel *L. Blöndal*: Nabites the Varangians. Classica et Mediaevalia, Revue danoise II. 1939. 145. l.; e két munkához nem jutottam hozzá.

⁹² *Murator*: Rerum Ital. Scriptorum V. 584. l.

⁹³ *Vasmer*: Zeitschrift für Slavische Philologie 1931. 121. kk. l.; *Moravesik*: ByzTurc. II. 148. l.

⁹⁴ *Bréhier*: i. m. 395. l.

⁹⁵ Erre általában l. *Schünemann*: Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters. UJb. IV. 1924. 99—115. l.

(Zala, Szeben).⁹⁶ Imre korában oroszokról tudunk; Péter szatellitái főleg németek és olaszok voltak.⁹⁷ II. István kunnak nevezett besenyőkkel vette magát körül,⁹⁸ de 1127-ben a bulgáriai hadjáratban 700 francia (*Francus*) harcos kísérte.⁹⁹ II. Géza seregében besenyők, mohamedán kálizok és alánok voltak; 1156-i seregében egy bizánci író szerint bábeli soknyelvűség uralkodott,¹⁰⁰ II. Endrét a kereszteshadjáratra 1217-ben magyarok mellett székelyek kísérték.¹⁰¹ V. István, de főleg Kun László kun nyögérekkel vette magát körül.¹⁰² Kunok voltak az uralomra segítői Róbert Károlynak, kunok is kísérték Nagy Lajost a nápolyi hadjáratban.¹⁰³ E tarka összetételű testőrség képét látjuk a Képes Krónika címlapján; Nagy Lajos mellett jobbra páncélos lovagok, balra különböző viseletű etnikumok; hegyes sapkájú kun s mellette talán kúpos sisakú orosz és jász.¹⁰⁴

Mi lehetett már most az etnikai összetétele Imre herceg oroszainak, István király testőri seregének?

Hogy az alapelem az orosz (rúz) volt, azt maga a foglalkozásnévvé vált népnév is elárulja.

Megtaláljuk emellett a bizánci oroszokkal kapcsolatban említett népneveket is Magyarországon. A *Βάρανγοι*-nak megfelelő *varang* népnév helynévben tűnik fel az Árpádok nemzetségi szállásterületén, Tolnában s a szomszédos Somogyban (1138/1329: *Warang*, ma *Várong* falu Dombóvártól északnyugatra; 1193: *Warung*~*Warang* elpusztult falu Csepely közelében).¹⁰⁵

A *Κούλπυγγοι*-nak megfelelő *kölpény* népnév személynévben és helynevekben tűnik fel. Anonymus szerint a kalandozó Botond vezér apja *Culpun* volt.¹⁰⁶ Ez a körülmény nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy népnévről van szó, mert Anonymus szerint Ménmarót apja *Morout* 'morva' volt; a szavárdokat a *Zuard* személynévben személyesíti meg s az eredethagyományokban általánosan ismert jelenség, hogy az ő, az először feltűnő történeti alak nevét népnévből perszonifikálták.¹⁰⁷ Más kérdés, hogy Botond származtatása valószínűleg tüköröz-e; a Kölpény fia Botonddal együtt szereplő Tas fia Lél vezér származtatása ugyanis ellentmond a X. századi forrásoknak, s a krónikák Botond-mondájában Kölpényről nincs szó.¹⁰⁸

Helynevekben felbukkan 1193: *Culpen* a régi Tolna várral átellenben;¹⁰⁹ ilyen nevű helység van a Székelyföldön (1332—37: *Kulpen*, *Kewlpen* ma

⁹⁶ Györffy, KCsA. I. kieg. 443. l.

⁹⁷ SRH. I. 323. l.

⁹⁸ Uo. 444—45. l.; Györffy: *Antiquitas Hung.* II. 1948. 171. l.

⁹⁹ Uo. 440. l.; *Pauler*: *Árpádh. Kir.* II.² 234. kk. l.

¹⁰⁰ *Kinnamos*, CB. 107. 247. l.; *Michael rhetor*, *Fontes rerum Byzantinarum*. ed. *W. Regel*. I. 1. Petropoli 1892. 158—59. l.; idézi *Gyóni*: *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében*. Bpest. 1938. 40, 66. l.; *Herbek*, *Acta Orient.* 1955. 208. l. és 1. fentebb. Ezek közül kerülhetett ki az az 500 szaracén, akit II. Géza átengedett I. Frigyesnek Milánó ostromára. MGH. SS. XVII. 1158. l.

¹⁰¹ SRH. I. 184. l.

¹⁰² *Németh Gyula*, MNy. 1953. 304—18. l.

¹⁰³ *Györffy*, *Paraszttság tört.* 14. sz. 362—63. l.

¹⁰⁴ *Toldy—Szabó*: *Marci Chronica*. Pestini. 1867. 10. l. után.

¹⁰⁵ MNy. 1936. 134. l.; ÓMOIv. 54, 58. l. vö. *Csánki* III. 456, II. 654. l.

¹⁰⁶ SRH. I. 85—86, 107, 112. l.

¹⁰⁷ Krónikáink 97. kk. l. Már a biblia genezisében találunk ezzel a jelenséggel. *Gomer* pl. a kimmeri nép, *Ašknz* (σ: *Aškūz*) a szkíták neve.

¹⁰⁸ Uo. 112, 120. l.

¹⁰⁹ ÓMOIv. 59. l.

Mezőkölpény) és a szerémségi határon a Száva partján (1388 : castrum regale *Kulpen*, ma *Kupinovo*).¹¹⁰

Mind a *Várong*, mind a *Kölpény* helynév X. századi törzsnévtípusú helyneveink közé sorolható. A XI. századtól már *Várongi* alakot várnánk. Ha pedig ez így van, akkor e két népnév eredetét alig kereshetjük a görögben, hanem inkább ott, ahonnan *orosz* szavunk is származik, ti. honfoglaláselőtti török jövevényszavaink között. A *várong* < *varang* név forrása végső fokon a skandináv *væring*, melyből az orosz Ворягь (ó-orosz **varegu*) név is származik.¹¹¹ A *væring*-et vehették át a honfoglaláselőtti magyarság török elemei **varin* alakban. A török -i- ~ -u- váltakozást,¹¹² vagy a török -i- ~ magyar -u- megfelelést¹¹³ tükrözi az 1193-i *Varung* alakváltozat. Feltehető tehát, hogy a magyar nyelvben alakult ki a *varang* alak, bár megjegyzendő, hogy -i- ~ -a- váltakozás a törökben is kimutatható.¹¹⁴ Bīrūnī *Warank* alakja¹¹⁵ mindenestre nem származhat magyar forrásból.

A *kölpény* < *külpin* (vö *Kupinovo*) név végső fokon arra a népnévre vezethető vissza, amely a skandináv sagákban többes *kylfingar* alakban tűnik fel s melyet legutóbb Vasmer azonosított az orosz forrásban feltűnő Колбяги (ó-orosz **kölbeg*) népnévvel és a bizánci Κούλπιγγοι-al.¹¹⁶ A magyar *külpin* alak a törökből magyarázható meg. A régi török nyelv az *f* hangot nem ismerte és *p*-vel helyettesítette.¹¹⁷ A skandináv alaknak a törökben **külpin*, ill. a régi csuvasban kimutatható -η ~ -n váltakozás esetén **külpin* felel meg.¹¹⁸

De megtaláljuk a bizánci segédcapatok közt szereplő angol és német elemet is Magyarországon.

„Vasbordájú” Edmund angolszász király 1016-ban bekövetkezett halála után két fiát, Edmundot és Edwardot Kanut dán király Svédországba küldte féltestvéréhez Olafhoz, kik innen, talán Olaf halála (1018) után Oroszországba kerültek s feltehetően Kievből Magyarországra. Itt éltek le életük nagy részét. Edmund itt halt meg, Edward itt nősült s csak 1057-ben tért vissza Angliába.¹¹⁹

A két herceg bizonyára kísérettel jött Magyarországra s más száműzöttek is csatlakozhattak hozzájuk. Geoffrey Gaimar ófrancia nyelven írt krónikája (1140 körül) elmondja, hogy Hitvalló Edward normandiai száműzetése idején (1042 előtt) Magyarországra jött, hogy unokaöccseinek segít-

¹¹⁰ Mon. Vat. I/1. 96, 131. l.; *Csánki* II. 232, 248. l. E névtől elválasztandók a középkori *Kulpi* helynevek, melyek besenyő törzsnévből erednek. Vö. *Tagányi*: Föld és Ember II. 231. l.; *Györffy*: KCsA. I. kieg. 441. l.; *Szabó Dénes*, Melich Eml. 373—79. l.; MNy. 1945. 91. l.

¹¹¹ *Thomsen*: Saml. Afh. I. 363—65. l.

¹¹² *Gabain*: Alttürk. Gramm. 49. l.

¹¹³ *Gombocz*: BTLw. 151. l.

¹¹⁴ *Gabain*: i. m. 49. l.

¹¹⁵ *Thomsen*: Saml. Afh. I. 365—66. l.; Hudūd al-'Ālam 181, 433. l.

¹¹⁶ *Vasmer*, Zschr. f. Slav. Phil. VIII. 1931. 121. kk. l. Irodalmát l. *Moravcsik*: ByzTurc. II. 148. l. Vö. még *Thomsen*: Saml. Afh. I. 386. l.

¹¹⁷ *Radloff*: Phonetik der nördlichen Türk Sprachen. Leipzig 1882. [röviden: Phonetik] 170—75. l.

¹¹⁸ *Gombocz*: BTLw. 188. l.; *Németh*: NyK. XLIII. 475. l.; HonfMKial. 146—47. l.; *Györffy*: Krónikáink 65—66. l. A török -η ~ -n váltakozásra l. még. *Radloff*: Phonetik 190. l.

¹¹⁹ *Fest Sándor*: Eadmund Ironside angol-szász király fiai. SzIEml. II. 527—51. l.

ségére legyen a Velescase népe elleni háborúban.¹²⁰ A Salamon 1057-i koronázása alkalmával használt Egbert-ordo is Magyarországon tartózkodó angolok hatására vezethető vissza.¹²¹ Egy XIII. századi határjárásban Mecsek-nádasd mint britek földje: *terra Britanorum* szerepel.¹²² Ezt többen kapcsolatba hozták Edmunddal és Edwarddal.¹²³ Ha nem szövegromlással állunk szemben, — *o: terra Rutenorum?* — csak arról lehet szó, hogy a kíséret egy részét ide, Tolnába telepítették, ahol egyébként a varang és kölpény elem is feltűnik. Helynévben biztos nyomukra nem akadunk.

Biztosra vehetjük, hogy Edmund és Edward angoljai az „oroszok” között, a királyi testőrségben foglaltak helyett. Brémai Ádám egyébként úgy tudta, hogy Edmund és Edward *in Russia* töltötte idejét,¹²⁴ ami szószerint véve, csak oroszországi tartózkodást jelöl, de tudva azt, hogy Oroszországból eljőve idejük nagyrészt Magyarországon „oroszok” között töltötték, átvitt értelemben is felfogható.

A királyi sereg vezére ugyan a trónörökös volt, de a sereg vezető alakjai Hont és Pázmány mellett németek voltak. Kiderül ez krónikáinknak a Géza, István és Péter idejében beköltözött német lovagokat tárgyaló felsorolásaiból.¹²⁵

Ezeket tudva, aligha lehet véletlennek tartani, hogy a XI. század közepétől a bizánci testőrség etnikai összetétele hirtelen olyan változást mutat, hogy a korábbi orosz elem mellett varang, kölpény, angol és német etnikum jelenik meg.

A görög *Βάρανγοι* és *Κούλπιγγοι* látszólag a magyar *varang* és *külpin* ill. török **varan* és **külpin* alakhoz áll legközelebb; bár ezeknek a neveknek átvétele a görögbe már korábban is megtörténhetett.¹²⁶ A bizánci angol és német etnikum megjelenése is többféleképpen magyarázható. A varang, kölpény, angol és német segédnépek együttes feltűnése Bizáncban a XI. század második felében azonban méltán felveti a gondolatot, hogy ezek eredetét a XI. századeleji magyarországi oroszországban, testőrségben keressük, ahol ezek az elemek képviselve voltak.

Ez a feltevés történetileg is alátámasztható.

A királyi testőrség már István király halála után etnikailag változott, amit bizonyítanak a krónikáiról panaszos szavai Péter király (1038—41, 1044—46) német és olasz szatellitáiról.¹²⁷ Péter idejében a német lovagok között a Gut és Keled testvérpárnak (Kézai: *Kelad et Gut*) volt vezető szerepe.¹²⁸

¹²⁰ Uo. 545. l.

¹²¹ A krónika közli az énekelt imából az *Esto dominus fratrum tuorum* részt, amely az *Omnipotens dei tibi Deus de rore coeli* ima része, ez pedig a X. századi angolszász koronázási ordóból való. *Tóth Zoltán*: Attila's Schwert 131. kk. l.; *P. E. Schramm*: Die Krönung bei den Westfranken und Angelsachsen. Zeitschr. für Rechtsgesch. 54, Kanon. Abt. 23. 1934. 217. l.; u. ö.: MGH. Schriften XIII/3. 744. l.

¹²² Az 1404-i átirat eredetijében: „... cum terris Britanorum de Nadasth... juxta terras memoratorum Britanorum...” áll (Pécsi püspöki lt.). Hibás kiadása: *Fejér III/2. 438. l.*; *Csánki* önkényesen *terra biszenorum*-ra javította (III. 410. l.)

¹²³ Vö. *Fest* i. h. 550. l.

¹²⁴ MGH. SS. VI. 342. l.

¹²⁵ SRH. I. 188—89, 295—98. l.

¹²⁶ *Thomsen* (Saml. Afh. I. 358. kk. l.) szerint a varangok nevét az 1034-i adat előtti is ismerhették.

¹²⁷ SRH. I. 323. l.; „... munitiones, presidia et castella *Teutonicis et Latinis* custodiendi tradebat... nullusque eo tempore tutus esse poterat de pudicitia uxoris sue vel filie seu sororis virginitate propter insultus *satellitum regis*, qui eas impune violabant.”

¹²⁸ SRH. I. 189, 298. l.

A X. század közepe táján több alkalom volt arra, hogy Magyarországról katonai segédnépek, testőrök átmenjenek Bizáncba.

Moravcsik Gyula mutatta ki, hogy Imre herceg felesége bizánci hercegnő volt.¹²⁹ Hogy Imre halála (1031) után az özvegy meddig maradt itt, nem tudjuk; az azonban valószínű, hogy az 1041-el kezdődő véres trónharcokat nem élte itt végig, mint ahogy a felfordult országból István király özvegye, Gizella is visszatért Németországba.¹³⁰ Feltehető tehát, hogy Imre herceg „oroszi” Imre özvegyének kíséretében vonultak át Bizáncba.¹³¹

De szoros volt a kapcsolat a segédnépek ura, a dux és Bizánc között későbbi évtizedekben is, amit a korona küldése és Géza házassága is bizonyít.

Van példánk arra is, hogy másfajta katonai segédnépeket Bizáncból Magyarországra vagy Magyarországból Bizáncba telepítettek át. A szerémségi kálizokat Komnenos Mánuel vitte át Bizáncba.¹³² Még 1365-ben is előfordul, hogy Kont Miklós a Vidinben lakó jászokat áttelepítette Magyarországra.¹³³ Azt pedig tudjuk, hogy a testőrség tulajdonképpen a katonai segédnépek elitje.

E kérdést a következőkben összegezném.

Feltehető honfoglaláselőtti előzmények után Géza és István testőrsége ugyanolyan varég-orosz druzsina volt, mint Kiebben és Bizáncban. Ez a testőrség az egyik udvarból ment a másikba. Minthogy a déloroszi síkságra benyomult besenyők veszélyeztették a Dnyeper víziútját¹³⁴ s 974-ben Géza megkezdte Magyarország keresztény hitre térítését, Géza és István idején a legbiztonságosabb út Kiev és Bizánc között Magyarországon vezetett át. Ha pl. a 980-ban Kievből eljött varjágok ezt az utat választották, hogy a tengeren túlra menjenek, Géza felfogadhatta őket szolgálatába. S amikor a viszonyok kedvezőtlenné váltak Magyarországon, hazamehettek, vagy átvonulhattak Bizáncba.¹³⁵

Ez a testőrsereg volt a király jobbágysága mellett a legütőképesebb haderő abban az időben, amikor a jórészt mohamedán segédnépek nemzetségeinek megbontására került sor.

*

Hogyan és mikor következett be a segédnépek nemzetségi-területi szervezetének megbontása?

¹²⁹ SzIEml. I. 412. kk. 1.

¹³⁰ Döry: Szent István családi története. Uo. II. 582. l.

¹³¹ Oroszi helyneveink már Oroszországból történt XI—XII. századi betelepítésre mutatnak. Ezek között van *Orosz* is (Pilis és Bihar) s egy, amely hol *Orosz*, hol *Oroszi* néven fordul elő (Bodrog és Fejér határán). Vö. *Mályusz*, Száz. 1939. 281—82. l. Mindenesetre érdekes, hogy az egyik székely főnemesnek szabad kondíciójú oroszai (*Ruteni*) vannak, akiket a Bálványos vár alatti Szárazpatak faluban telepít le (*Barabás*: Székely Oklevéltár. Bpest. 1934. 7—9. l.). *Orosz*-összetételű helynevek Székelyföldön szép számmal fordulnak elő.

¹³² Kinnamos CB 247.

¹³³ *Gyárfás*: i. m. III. 500—2. l.

¹³⁴ Konstantinos ed. *Moravcsik*. 61. l.

¹³⁵ A magyarországi varangokkal hozható kapcsolatba a XI. század első felében vert magyar pénzek elterjedése messze északon (*Huszár Lajos*: Szent István pénzei. SzIEml. II. 360—61. l.) s normann kardok, lándzsa és egyéb régészeti leletek felbukkanása Magyarországon (*Paulsen Péter*: Magyarországi viking leletek. Bpest. 1933. Arch. Hung. XII.; *Fettich Nándor*: A honfoglaló magyarság fémművészete. Bpest. 1937. 52, 110—11. l.).

A katonai segédnépek feladata békében határvédelem volt. A Kazár birodalomban határőrökről Mas'ūdi tesz említést.¹³⁶ Az etelközi hazában a segédnépek lakhelyét a határvidéken kereshetjük.¹³⁷ Magyarországon az első foglalónak tekinthető katonai segédnépek már nemcsak határvármegyékben laktak. Bihar és Szabolcs megye nem tekinthető határvármegyének s nem is volt az Árpád-korban olyan őrszervezete, mint pl. Szatmár és Borsova megyének. Határvédelemre azonban már a X. században is szükség volt, s hogy ilyenről már a honfoglalás utáni évtizedekben gondoskodás történt, bizonyítja a kend népének kitelepítése a gyeplükre. A segédnépeknek Árpád, majd trónörökös utódai voltak az urai, s ha ezeket már a X. század folyamán felhasználták ellenséges törzsfők és nemzetségfők leverésére és területük megszállására, bizonyára sokat áttelepítettek közülük az ország más területére. Súlyos lehetett az etnikumok vesztesége az augsburgi vereség alkalmával is, ami azt eredményezhette, hogy szállásterületük részben elnéptelenedett. Valószínű, hogy az üresen maradt területeknek magyar népelemekkel való betelepítése már a X. században megindult, amit a dukátus területén feltűnő számos törzsnévi helynév bizonyít.

Szállásterületük teljes megbontását Géza és István korára kell tennünk. Ennek kapcsán három problémát kell megnéznünk: 1. Milyen elbánásban részesültek a különféle kabar etnikumok; 2. milyen birtokoselem jelenik meg a dukátusi vármegyékben; 3. milyen új határvédelem váltja fel az etnikai határvédelmet.

A kabar etnikumok vizsgálata kapcsán arra az eredményre jutottunk, hogy ezek között helyet foglaltak a mohamedán kálizok, a mohamedán alánok (varsányok, oszlárok) és a székelyek.

Géza 973-ban küldte el követeit Quedlinburgba, ami a kereszténység felvételének első lépése volt.¹³⁸ Ademarús Cabbaniensis szerint szent Bruno keresztelte meg Géza „királyt” István névre és fia is István nevet kapott a kereszttségben. István király haddal támadva a fekete magyarokra, erővel és szeretettel megtérítette őket.¹³⁹ A megtérítés már 1006-ban befejeződött.¹⁴⁰

Magyarországon a mohamedánok térítésének előfeltétele a széttelepítés volt. László törvénykönyve (I. 9) elrendeli, hogy azok az izmaeliták, akik megtérésük után is régi szertartásaik szerint élnek, más falukba telepítendőek.¹⁴¹ Kálmán törvénye (I. 47) elrendeli, hogy minden izmaelita falu építsen templomot, a falu fele pedig költözzék máshová.¹⁴² Jāq-t 1220-ban magyarországi mohamedánok előadása alapján közli, hogy e mohamedánok Magyarországon szélén mintegy harminc helységben laknak, melyek mindegyike nagyságra nézve egy kis városhoz hasonló.¹⁴³

A kabarok két mohamedán etnikumát, a kálizokat és alánokat megtérítésük érdekében telepítették szét az ország minden részére; a kálizokat főként a határvidékre.

¹³⁶ MHK. 265. l.

¹³⁷ L. alább 611. l.

¹³⁸ MGH. SS. III. 753. l.; vö. *Csóka Lajos*: A magyarok és a kereszténység Géza fejedelem korában. SzIEml. I. 275. l.

¹³⁹ MGH. SS. IV. 130–31. l.; *Gombos* 16. l.

¹⁴⁰ *Gombos* 430. l.

¹⁴¹ Corpus Juris 52. l.

¹⁴² Uo. 110. l.

¹⁴³ *Hunfalvy Pál*: Magyarország ethnographiája 335. l.; Goldzieher javításaival adja a fordítást.

Ezzel szemben a székelységgel nem úgy jártak el, mint a mohamedánokkal. Együtt maradtak továbbra is katonai szervezetben, csak a nemzeti kötelekeket bontották meg. A nemzetségek helyét tisztai, jobbágyi réteg foglalta el, ami elősegítette a már 950-ben is kétnyelvűnek mondott etnikum nyelvi elmagyarosodását.

István király korára tehető a dukátusi birtokszervezet kialakulása is. Felmerülhet a kérdés, hogy a királyi területen levő hercegi és hercegi területen levő királyi népek nem kölcsönös áttelepítés eredményei-e. A dömösi apátság által kapott hercegi népek 1138-i névszerinti felsorolásában a szolganevek többnyire magyarok, ami egy ilyen feltevést nem támogat.

Ha a dukátusi megyék birtokviszonyait vesszük vizsgálat alá, első pillanatra két tény ötlük szemünkbe.

E megyékben sokkal kevésbé tapasztaljuk azt a szabályosságot, ami a királyi vármegyékben a megye, a nemzetségi birtok és a törzsnévi helynevek között fennáll. A nagy összefoglaló nemzetségek helyén több kisebb nemzetség tűnik fel. Ugyanakkor itt terülnek el a testőrség parancsnokainak birtokai.

Mint láttuk, a X. század végén Hont és Pázmány volt a testőrség parancsnoka; Péter idején a Gut és Keled testvérpáré volt a vezető szerep.

A Hont-Pázmány nemzetségben Karácsonyi az alábbi három ágat különbözteti meg: Hont megyei, Nyitra megyei és Bihar-szabolcsi ág. Itt terültek el a nemzetség István-kori hatalmas birtoktömbjei.¹⁴⁴ A Gut-Keled nemzetség minden ága együttesen és külön-külön Szabolcs megye területén birtokolt, de már a XI. században bírta a szerémségi Buziás vidékét.¹⁴⁵ Ezek a dukátus azon megyéi, ahol az áttelepített segédnépek laktak.

Mit ír a krónika Hont és Pázmány magyarországi szerepéről? „Géza vezér és Szent István király, e két ispánra támaszkodva Isten segítségével némely rebelleket a fegyver félelmével, másokat jószántukból megtérített (*quosdam rebelles armorum terroribus, nonnullos voluntarie converterunt ad baptismum*), akiket Géza és István szolgálataikért nagy kiterjedésű birtokokkal jutalmazott.”¹⁴⁶ Mintha Ademar Cabaniensis szavait hallanánk a fekete magyarok megtérítéséről.

A fentiekben láttuk, hogy a testőrség parancsnokai közvetlen főnökük, a dux megyéiben, a dukátusban kaptak birtokot a széttelapított mohamedánok és az áthelyezett székelyek szállásterületein.

István király az etnikai határvédelmet territoriális alapra helyezte, amennyiben az összes határvármegyékbe különféle segédnépeket telepített, s e megyéknek sajátos szervezetet biztosított. Nem lehet üres formáság, a nyugati oklevelek szolgálai másolása, hogy István király okleveleiben a *comes*

¹⁴⁴ MNemz. II. 185. kk. l.

¹⁴⁵ Uo. 19. kk. l.; vö. Györffy: II. Oszt. Közl. II. 1952. 339. l. Megjegyzem, hogy az 1326-i birtokmegerősítő oklevél azon kitétele, hogy a nemzetség birtokait István király adta ősiüknek, Vencelinnek (*a venerandae memoriae S. Stephano anteato eorum Vencelinò concessas* [Fejér VIII/5. 160. l.]) az 1326-i oklevél eredetijében hiányzik (M. Tud. Akadémia levéltára 78. sz.), így ez késői interpoláció révén juthatott Fejér szövegébe. Ez nem változtat azon a tényen, hogy a nemzetség itteni birtokai a XI. század első felére vezethetők vissza. A zalai és soproni részekben csak egy-egy ág birtokolt, így ez nem ősi szerzemény, viszont a magányos Gút falut Székesfehérvár közelében ősi jószágnak tartották.

¹⁴⁶ SRH. I. 297. l.; a szövegrész régiségére l. Horváth János i. h.

mellett *marchio* 'határispán' szerepel.¹⁴⁷ Bizonyítja ezt, hogy az *Annales Altahenses maiores* 1039-ben *Schebis marchio Ungarie* haláláról tesz említést,¹⁴⁸ hogy Szent László törvénykönyve (II. 16, 17) megőrizte a *comites confiniorum* 'határispán' nevét.¹⁴⁹ Kálmán törvénykönyve (I. 36. 2. §) intézkedik a *marchiá*-ra érkezett hírek esetén a *comes* kötelességéről;¹⁵⁰ az egyházközigazgatási beosztás pedig latin néven megőrizte a szerémségi *Marchia* nevét.¹⁵¹ Még 1263-ban is felmerül — amikor pedig a *marchio* és *comes* közötti különbség már régóta megszűnt — a „de Nitria, de Posonio, de Musun et de Suprunio castra regni Ungarie in confinia eius sita” kifejezés.¹⁵²

E megyékben a határispánok alá tartoztak az örök (László II. 17. 1. §: *custodes . . . confiniorum, qui vulgo ewri vocantur*),¹⁵³ újabb latin nevükön *speculator*-ok és az oklevelekben *sagittarius*-nak nevezett lövők vagy lövérek. Az örök és lövők, valamint a melljük sorolt határvédő besenyők nem egy képzeletbeli védővonal mentén voltak letelepítve, hanem minden határvármegye területén mélységben tagolva.

A határvédelmi építményeket, a gyepüket vagy torlaszokat és az ezeken való átjárást biztosító kapukat a lakott és a lakatlan, vagy gyéren lakott terület határán helyezték el, olyan helyeken, ahol könnyű bejárás nyílt az ország belső területére. Nem összefüggő vonalat alkottak a gyepük, hanem az exponált pontok össze nem függő sorozatát. A gyepükön, ill. kapukon kívül eső lakatlan vagy gyéren lakott terület volt a gyepűelve.¹⁵⁴ Amikor e lakatlan erdős területek a XII. század közepétől kezdve fokozatosan betelepültek, a gyepüket és kapukat kijebb-kijebb helyezték a betelepült és betelepítetlen terület határának bizonyos pontjain. Így szorult össze a gyepűelve mind kisebb és kisebb területekre, míg végül a XIV. században a gyepű és kapu elérte a természeti viszonyok szerint kialakított országhatárt s ezzel a gyepűelve megszűnt.

Ez a folyamat a határvármegyék területén játszódott le; a gyepük és kapuk áthelyezése ugyanúgy a határvárispán gondja volt, mint az örök és lövők megfelelő pontokra való elhelyezése.

Ebben a határvármegyei szervezetben élt tovább, mint *speculator* és *sagittarius*, a dukátus harcos népelemeinek azon része, melyet szétszórtak a határok védelmére, s ezek közé sorolták a másféle eredetű segédnépeket is.

Amidőn I. Endre saját elhatározása és az országnagyok tanácsa alapján átengedte a dukátusi vármegyéket Béla hercegnek, egy lényegében elavult, etnikai bázisát elvesztett intézmény felélesztéséről volt szó. Ahol etnikai alapja volt a hercegségnek, a drávántúli Szlavóniában (régi magyar nevén

¹⁴⁷ PRT. I. 590. l.; *Koller*: i. m. I. 65. l.; *Szentpétery*: SzIAlaplev. 61. l.

¹⁴⁸ MGH. SS. XX. 793. l.; *Gombos* 93. l.

¹⁴⁹ *Corpus Juris* 72—73. l.

¹⁵⁰ Uo. 106—7. l.

¹⁵¹ *Győrffy*: II. Oszt. Közl. II. 1952. 338—40. l.

¹⁵² *Theiner*: Mon. Hung. I. 255. l.

¹⁵³ *Corpus Juris* 74—75. l.; vö. *Erdélyi*, Tört. Szle. 1914. 532. kk. l., hol azonban az örök és inek rétegét összekeveri. Vö.: *Váczy*, Száz. 1927—28. 356. kk. l.

¹⁵⁴ *Tagányi*: A gyepű és gyepűelve. MNy. IX. 1913. 97, 145, 201, 254. kk. l. Tagányi lényegében tisztázta a kérdést, de a határvédelem vármegyei szervezetét Erdélyivel szemben nem fogadta el (Tört. Szle. 1916. 409. kk. l.), aminek oka részben Erdélyi téves felfogása volt a határvédő népelemek társadalmi helyzetéről és a megyék kialakulásáról.

Tótországban), ez az intézmény az Árpád-kor végéig feltűnik a *dux* vagy *ducissa Sclavoniae* címében és ezek uralma alatt.¹⁵⁵

A dukátus és a *dux Sclavoniae* európai analógiái közül, mint legismertebb, a walesi hercegség intézménye (1283 után) hozható fel például.

Úr és ország

A dukátus intézményének elemzése után vizsgáljuk meg a *dux* és a dukátus magyar nevét.

Köztudomású, hogy az Árpádkor elején a trónörökös herceg magyar címe úr volt.¹ Így pl. I. László idejében Dávid herceg (*dux*) a tihanyi apátság-nak adta *Vrcuta* nevű birtokát, melyet a hamis 1092-i oklevél *villa in Puteo Ducis* néven említ.² Az 1350-i *Belaurnepe* helynév is mutatja,³ hogy Béla herceget, aki a dukátust bírta, *úr*-nak címezték. Már most mi volt a dukátus feje, a *dux* eredetileg? Nem más, mint a három kabar törzs közös *αρχων*-ja, aki mellett a törzsszövetség fennállása idején még hét *αρχων*, törzsfő volt. Ebből viszont következik, hogy a többi *αρχων*, törzsfő is *úr* címet viselt.

Mi bizonyítja ezt?

A krónikák megőrizték hét honfoglaló vezér nevét. Az egyik közöttük Őrs (*Vrs*). Anonymus ennek nevét Őrsúr (*Vrsuur* ~ *Vrsuuru*) alakban tartotta fenn s a tőle leszármazó nemzetség is Őrsúr vagy Őrösúr nevet viselt (pl. 1292: de genere *Vrsur*; 1300: de genere *Vrusur*).⁴ A hagyomány tehát egy másik törzsfő neve mellett is megőrizte az *úr* címet. Ezek szerint a kabar törzsek felett volt egy *úr* és a magyar törzsek felett hét *úr*. Küküllő megyében egy falu nevében fennmaradt a *Hétúr* név (1301: *Hethur*). Lehetetlen, hogy ez hét árpádházi hercegre vonatkoznék; ez csak a hét vezér reminiscenciája lehet.⁵ S hogy ez így van, bizonyítja a krónika szóhasználata. A régi elveszett *Gesta* abban az időben készült, amikor a *dux* még 'úr' jelentésben élt a magyar nyelvben. Az erre hivatkozó Ricardus-féle jelentés ezt írja: „Inventum fuit in Gestis Ungarorum . . . quod esset alia Hungaria Maior, de qua *septem duces* cum populis suis egressi fuerant.” A *septem duces* a *hét úr* név fordítása! Anonymus 1200 körül már *VII. principales persone qui Hetumoger vocantur*-t ír, míg az 1270 körüli hun-magyar krónika *septem capitanei*-ről beszél.⁶

Ahogy a magyarországi szlávok a magyarul *bő*-nek nevezett nemzetségfőt *zsupan*-nak mondták, úgy volt szláv neve a magyar *úr* 'törzsfő'-nek is. Szerencsére ezt reánk hagyományozta Konstantinos *βοέβοδος* 'vajda' alakban.⁷

¹⁵⁵ Elavult, de adatait tekintve felhasználható: *Pesty*: Az eltűnt régi vármegyék II. 145—224. l.

¹ Irodalmát l. *Bárczi*: SzófSz.; *Gyóni*: Szórványeml. 103—5. l.

² PRT. X. 426—29, 499, 501. l.

³ *Jakubovich*, MNY. X. 38. l.

⁴ SRH. I. 166, 292; uo. 43, 46, 72—73. l.; *Wenzel* X. 92, XII. 664. l.

⁵ *Csánki* V. 880. l. Erre Abt hívta fel figyelmemet, aki id. helyen a következőket írja: „... die sieben Stämme . . .; aus derselben Volkstradition stammt der Name eines deutschen Dorfes in Siebenbürgen, Marienburg (nordwestlich von Schäßburg) ung. *Hétúr*, rum. *Hetura*, das heißt 'die sieben Fürsten' genannt.” Harmatta Jánostól értesültem, hogy az *úr* szóról készülő tanulmányában szintén az eredetibb 'törzsfő' jelentés mellett foglal állást.

⁶ SRH. II. 535; I. 39, 287, 292—93. l. Vö. *Krónikáink* 97—99. l.

⁷ Ed. *Moravcsik* 171—73. l.; *Gyóni*: i. m. 33. l.; *ByzTurc*. II. 91. l.

A 950 körül Bizáncban járt követség tolmácsa a nyilván Bizáncban sem ismeretlen szláv néven tolmácsolta e szót a császárnak honfoglalás előtti eseményekről szólván.

Magyarországon a régi törzsszervezet megbomlott; Erdélyben azonban egy évszázadon át törzsfői hatalommal uralkodott a gyula Fehérváron, akit Erdély szláv lakói *vojevoda*-nak neveztek. Elmozdítása után István király nagybátyját helyezte oda, Erdőelvi Zoltánt;⁸ 1111-ben *Mercurius princeps Ultrasilvanus* a vajda úr,⁹ 1201-ben jelenik meg a vajda cím magában: *Jula Voywoda*.¹⁰ Erdélyben tehát az *úr* méltóságnévet ugyanúgy felváltotta a szláv eredetű *vajda* szó, mint Magyarországon a *bő*-t az *ispán*. Az erdélyi *úr* > *vajda* névcserének azonban más oka volt, mint a *bő* > *ispán* névcserének. Az *úr* szó a XII. századtól kezdve devalválódott és 'dominus' értelmet nyert, míg a szláv 'vojavoda' megtartotta a régi értékét. Ezért honosodott meg a *vajda* a magyar nyelvben.

Mi volt a neve a törzsnek?

Ha a törzsfő neve *úr* volt, az alá tartozó társadalmi alakulat neve *úrság* kellett legyen, ugyanolyan képzésmóddal, mint *királyság*, *ispánság*, *grófság* stb. Az *úrság* szó alakváltozata ma is él nyelvünkben az *ország* (Halotti Beszéd: *uruzag*) szóban.¹¹ Vö. a *jó* szóból képzett *jószág* szót.¹²

Az *úr* szó latin *dux* elnevezésének megfelelően az *ország* szóra használt latin kifejezés krónikáink keletkezése idején *ducatus* volt. Kétségtől kiderül ez abból, hogy ma az ország szót az országon belüli területre olyan helyen használják, ahol valaha dukátust említenek. *Somogyország* Koppány dukátusa, *Biharország* pedig Zolta dukátusa volt. Ezekben a helyeken a XI. század óta semmilyen önálló ország nem alakult, melyről ez az elnevezés származhatott volna.

Van azonban egy forrás, amely több hajdani országgal is megismertet Magyarországot területén: Anonymus *Gesta Hungarorum*.

Anonymus regényes Gestája szerint a honfoglaló magyarok különböző dukátusokat találtak itt s ezeknek *dux*-ait a vezérek és vitézeik hősiességükben legyőzték. Anonymus aprólékos csataleírásai, melyek mind egy bizonyos irodalmi típusra vezethetők vissza,¹³ már magukban is elárulják, hogy itt nem a szemtanú tájékozottságával, hanem a költő fantáziájával állunk szemben.

Forráskritikailag azonban az is kielemezhető, hogy a szűk történeti magból hogy lesz fokozatosan regény.

Midőn Anonymus honfoglalástörténetét írni kezdi, a 9. fejezetben még csak annyit ír Pannónia földjéről, hogy (1) szlávok, bolgárok, (2) vláchok és (3) rómaiak pásztorai lakták. (4) Attila halála után rómaiak legelője lett.¹⁴

⁸ SRH. I. 315–16. l.

⁹ *Fejérvataky*: Kálmán király oklevelei. 43. l.

¹⁰ *Tkalčić*: Mon. Hist. Ep. Zagrab. I. 16. l.

¹¹ SzófSz. 225. l.; MNY. 1934. 110., 1940. 321., 1941. 286., 1950. 98–100., 1953. 47., 296. l.

¹² Uo. és SzófSz. 143. l.

¹³ *Tóth Zoltán*: Tuhutum és Gelou. Száz. 1945–46. 21–48. l.

¹⁴ SRH. I. 45–46. l.; Krónikáink 22–23. l.

Ez a leírás nem hagyományon alapul, mert ahol valóban szájhagyományról van szó, így a morvák esetében, a mondaalakító képzelet a népet megszemélyesítette: a marót népből Marót vezér lett. A fenti felsorolás irodalmi kapcsolatai biztosan megállapíthatók.

1. A szlávok és bolgárok neve bennfoglaltatott az Anonymus által forgatott régi Gestában: „*Kean ducem Bulgarorum et Sclavorum*”.¹⁵

2. A vlách (*Blachii*) népnév hasonló szerepben az orosz évkönyvekben szerepel: „Volchok törtek rá a dunai slovénekre és közéjük telepedtek és erőszakoskodtak rajtuk . . .” „Vonultak a magyarok . . . átvergődven a nagy hegyeken, melyek magyar hegyeknek neveztetnek, hadakozni kezdtek az ott élő volochokkal és slovénekkel”.¹⁶ Legutóbb Gyóni fejtette ki részletesen, hogy a *vlach*, *vloch* népnév a különböző szláv nyelvekben ’francia, olasz, román’ jelentéssel bír; erre vezethető vissza igen korai *olasz* szavunk is. A szepességi *Olaszi* szlovák neve pl. *Vlachy*, német neve *Vallendorf*, latin neve *villa Latina*; a szerémségi *Mandjelos* középkori magyar neve *Nagyolaszi*; latin neve a XI. század végén *villa Francorum advenarum*, a XII. századtól *Frankavilla*; környéke Niketas Choniates szerint *Φραγγολόριον*. Az orosz évkönyvek adata történetileg és nyelvészetileg Nagy Károly frankjainak felel meg.¹⁷ Gyóni hívta fel figyelmemet, hogy Anonymus és az orosz évkönyvek adata összetartozik.

3. A Pannónia, mint rómaiak legelője (*pascua Romanorum*) adat irodalmi hátterét nyugati források mellett Konstantinosnak a dalmáciai rómaiak pannóniai tartózkodásáról s az ott talált nyájakról szóló híradásában találjuk meg.¹⁸

4. Attila Pannóniában való uralkodása a kor tudományosságában, a latin és bizánci görög irodalomban egyaránt elterjedt nézet.¹⁹

A 9. fejezetben tehát Anonymus irodalmi reminiscenciák alapján sorolja fel Pannónia hajdani lakóit s amit leír, annak történeti magva megállapítható.

A 11. fejezetben újból elsorolja Pannonia régi lakóit²⁰, s ekkor virágoztatja ki a fenti szűkszavú adatokat azzal az irodalmi szabadsággal, amelyet a regényes Gesta műfaja megenged neki. Szükség van ellenséges vezérekre, akiket a honfoglaló törzsfők és vitézek hősies csatában legyőznek. Az említett népeknek tehát vezéreket konstruál és területet ad nekik.

Elmondja, hogy Pannónia kezdetben Attila földje volt s tőle rómaiak foglalták el.

A *pascua Romanorum* alapján római pásztorokról beszél; uraik római hercegek (*Romani principes*) lesznek; lakterületükül a Dunántúlt jelöli ki.

A szlávok és bolgárok urává a régi Gesta alapján a nagy Keánt, a bolgárok és szlávok vezérént teszi meg. A régi Gestában szerepelt *Kean dux Bulgarorum et Sclavorum*, aki ellen István király hadat vezet.²¹ Ugyanott

¹⁵ SRH. I. 315. l.; vö. Krónikáink 23. l.; II. Oszt. Közl. II. 1952. 336. l.

¹⁶ *Hodinka*: i. m. 33, 41. l.; *Повесть* 1950. I. 11, 21. l.

¹⁷ *Gyóni*: Les Volochs des Annales primitives de Kiev. Études Slaves et Roumaines. II. 1949. 56—92. l. Vö. *Knieszsa*: Szláv jöv. I/1. 359—60. l. Frankavillára vö. *Györffy*: II. Oszt. Közl. II. 1952. 328. l.; ezekhez ld. még 1192/1374/1425: *Frankavilla* (Erdődy vépi lt. 79. 4290.).

¹⁸ Ed. *Moravcsik*, 123, 141. l.

¹⁹ Krónikáink 126—37, 150. l.

²⁰ SRH. I. 48—50. l.

²¹ Uo. 315. l.

szerepel egy magyarországi *Kean*, akinek rokona *Kulan*. Anonymus szerint *Kean* rokona *Salan* vezér, kinek uralmi területét a Duna és Tisza között jelöli ki, fel egészen Lengyel- és Oroszországig.²²

Ezekon kívül olyan *dux*-ok is jelennek meg, amelyeknek forrása már a 9. fejezetben nem lehetséges.

A Vidinből jött *Glad* vezér, akitől a magyar Ajtony vezért származtatja, kunok segítségével (*adiutorio Cumanorum*) foglalta el azt az országot, amely a Maros és Orsova között fekszik.

A kazár nemzetségek (*gentes, qui dicuntur Cozar*) felett uralkodó Ménmarót vezér — Bihar vár ura — egy tiszántúli ország felett uralkodik.

Mikor a 11. fejezetet írja, még csupán ennyi vezérről tud. Csak a későbbi fejezetekben, meseszöveg közben tűnnek fel újabb-újabb regényes alakok.

A 13. fejezetben jelenik meg a Salan uralma alá tartozó ungi vidéken egy Labornak (*Loborcy*) nevezett ungvári ispán.²³ A 24. fejezetben tűnik fel Erdély ura: Gyalu, a vláchok *dux*-a (*Gelou dux Blacorum*).²⁴ Végül a 35. fejezetben lép elének Zobor, a nyitrai vezér (*dux Nitriensis . . . Zubur*), aki a cseh herceg jóvoltából a Morva, Vág, Duna és Garam közti területet egy dukátusba foglalta össze (*in unum ducatum fecerat*).²⁵

Az itt felsorolt vezérek egytől-egyig Anonymus etimológiáinak szülöttei. Amikor Anonymus helynévből konstruál egy történeti alakot, akkor általában ott halatja meg, ahol a helynév található s azt mondja, hogy azóta hívják úgy azt a bizonyos helyet.²⁶

13. „Hungvárnak Laborc nevű ispánja . . . futóra fogta a dolgot . . . A vezér katonái úzóbe véve őt egy folyó mellett elfogták és mindjárt ott azon a helyen felakasztották. Attól a naptól kezdve ezt a folyót az ő nevével Labornak hívták.”

27. „Mikor vezérük Gyalu . . . hogy életét megmentse . . . a Szamos folyó mellett fekvő vára felé sietve menekült, Tétény vitézei merészen futtatva nyomába szegődtek és a Kapus patak mellett megölték.” A Szamos és Kapus összefolyásánál, ahol megölték, feküdt Gyalu vára.

²² Uo. 291. l. *Salan*-ról Anonymus azt mondja, hogy Keán leszármazottja ill. rokona (*avus* SRH. I. 48; *preavus* I. 51; *consanguineus* I. 86; *dux Bulgariae . . . Salani duci avunculi sui* I. 86.); azt állítja, hogy titeli vezér (*Tytulensis dux* I. 59.), ki Alpár várában lakik (*in castro Opar iuxta Thysiam*) s Alpár homokjának (*sabalorum Olpar*) fűvéből küldt Árpád vezérnek egy nyalábra valót. Anonymus helyesírása szerint a *Salan* név nem olvasható *Zalán*-nak, ahogy Vörösmarty olvasta, hanem vagy *Salán*-nak, vagy *Osalán*-nak (*Pais*: SRH. I. 48.). Érdekes, hogy a titeli káptalan egyik földje 1234-ben *Salan* határában fekszik (*Wenzel* VI. 547–48. l.); e falu neve 1299-ben *Arky-Chalan*. (Uo. X. 332. l.) Ennek a névnek talán szerepe volt *Salan* nevének kialakításában; a történeti alak kialakításához azonban más motívumok szolgáltak alapul. A krónika a régi *Gesta* alapján említést tesz egy láthatólag magyarországi *Kean*-ról, kinek testvére *Kulan* volt. Anonymus *Salan*-ja, akinek *Kean* a rokona, a szövegegyezés alapján erre vezethető vissza (Krónikáink 23. l.). Egy *Kalán* helynév 1387-ben *Chalantheluch* ~ *Kalan-teluc* alakban merül fel (*Osánki* V. 98–99.). Alpár vidéke azon *Kaláné* volt, akitől a *Kalán*-, másnéven *Bor*-nem származik (*genus Kalan* SRH. I. 41. l.). A X. század végén a Csongrád megyében és Alpáron birtokos és a nemzetségnek nevet adó *Kalán* (*Chalan*) szolgál-tatot alapot Anonymusnak arra, hogy egy Alpáron székelő *Salan* nevű honfoglaláselőtti vezért konstruáljon.

²³ Uo. 51. l.

²⁴ Uo. 65–67. l.

²⁵ Uo. 77. l.

²⁶ Krónikáink 21. kk. I.

37. „Haragjukban a tartomány vezérét, Zobort, akit harmadnapja elfogtak, egy magas hegyre hurcolták s ott felakasztották. Ezért azt a magas hegyet attól a naptól kezdve Zobor hegyének hívják.”

Hozzáveendő ehhez, hogy *Glad* vezér seregét is ott verik tönkre, ahol Gilád (< *Glad*) falu található²⁷ s Ménmarót, a bihari dux a magyarok bejövetele után „a második évben fiu nélkül meghal” s lakhelye, Bihar vár mellett ott találjuk Marótlakát.

Ilyenféle népetimológiára Anonymus már a Bibliában találhatott példát. Sámuel könyvében (II. 6. 7—8.) a következőket olvassuk: „... felgerjede az Úr haragja Uzza ellen és megöle ott őt ... és meghala ott az Isten ládája mellett. És bosszankodik Dávid, hogy az Úr ilyen romlással rontotta meg Uzzát, és nevezé azt a helyet Péres Uzzának, mind e mai napig.”

Hogy Anonymus esetében helynevek segítségével kidolgozott alakokról és sorsokról van szó, kétségtelenné teszi *Zobor* neve. *Zobor*-hegy már az államalapítás előtt remeték vagy szerzetesek gyülekezőhelye, konventje volt; innen ered a neve, a szláv *šbor*, *zbor* 'congregatio, conventus' szóból.²⁸ Gyalu neve türk eredetű személynévre vezethető vissza. A nagyobb orchoni feliratok a következő szavakkal végződnek: „Ezt a feliratot én írtam, Kül tigin bátyja *Jolij* tigin; husz napon át itt lévén, én *Jolij* tigin írtam erre a köre ezt a sok jelet.”²⁹ A *jolij* névből a **dželij* > magyar *gyelou* (1200 körül *Gelou*) > *Gyalu*³⁰ ugyanolyan szabályos fejlődés, mint a fentebb említett *jabyu* > *dževyu* > *dževyü* > magyar *Gyeü* > *Gyó* név alakulása.

Ha mármost megnézzük, hogy milyen dukátusokat szerepeltet Anonymus, mindjárt világosság derül ezek eredetére.

Anonymus megismertet bennünket egy bihari, egy nyitrai, egy erdélyi és egy Maros—Alduna-vidéki dukátussal. A bihai és nyitrai dukátus a honfoglalástól 1115-ig fennálló hercegség két nagyobb tömbjének felel meg, az erdélyi dukátus — mint már Tóth Zoltán kimutatta — Gyula törzsfő országával azonos, Glad dukátusáról pedig maga Anonymus mondja meg, hogy ez Ajtony országa. Végül az Alpáron lakó *Salan*-nak a görög császártól függő országrésze az Alpár vidéken birtokos Önd vezértől leszármazó *Kalán* uralmi területében nyeri magyaroztatást. A X. században mind az öt dukátus egy-egy törzsnék, illetve egy-egy törzsfő országának felel meg.

Anonymus idejében még élt az emléke annak, hogy Magyarország területén több *ország* is volt. Ő már nem tudta, hogy az *ország* eredetileg törzset jelentett, s XI—XII. századi értelmezéssel hercegségnek, dukátusnak fogja fel. Nem is követett el nagy botlást, amikor arra gondolt, hogy ezek a régi országok a honfoglalás előtt állottak fenn Pannónia földjén.

Népmeséink kezdő mondatában ma is él a *hetedhét országon túl* kifejezés,^{30a}

²⁷ *Pais*: Magyar Anonymus 40—41, 58, 68, 92, 115. l.; *Tóth Zoltán*: Száz. 1945—46. 82. l.

²⁸ *Kniezsa*: A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei 6. l.: történetileg tévesen, deteljesadatfelsorolással ld. *Melich*: Honf.Mg. 347—53. l. Vö. *Sörös*, PRT. XII/B. 401. kk. l.

²⁹ Vö. *Thomsen*: Inscriptions de l'Orchon 120. l. és passim.

³⁰ Erre a lehetőségre Németh Gyula nyomán már *Melich* is gondolt (i. m. 300. l.), de inkább a magyar *gyalu* közsézből származtatta. Erre l. *Kniezsa*: Keletmagyarország helynevei 227. l.; Pseudoromanen in Pannonien und in den Nordkarpaten. Bpest. 1936. 142—43. l.; I. *Tóth Zoltán*, Száz. 1945—46. 83—84. l.

^{30a} TájSz. II. 851. l.: *Hol vót, hol nem vót, hetedhét országon is túl vót ...; Mündögélnék együtt hárman hetedhét ország ellen; Nincsen olyan gyönyörűség hej! hetedhét országon s hasonló kifejezésekben is él.*

s a közbeszéd ma is fenntartotta a *hét országra szóló lakodalmat csaptak* mondást. A hetes szám az etnológia megállapítása szerint mágikus szám, s ennek megfelelően a hetes szám a legváltozatosabb összetételekben előfordul idegen népek hiedelmeiben és a nemzetközi népmesekincsben is. A „hét ország” motívum azonban a népköltészet nemzetközi motívumkincséből teljesen hiányzik,^{30b} s így az idézett szólásokat sajátosan magyar eredetűnek kell tekintenünk. Minden okunk megvan feltenni, hogy e nemzedékről nemzedékre öröklődő országosan elterjedt, értelmét veszített formulák mélyen a múltban gyökereznek. Történeti múltja van ennek, mint az *ungon, berken túl* szólásnak, mely az Ung és Bereg megyén túl fekvő Gácsországot jelölte. Ha pedig a *hét ország, hetedhét ország* kifejezés visszanyúlik abba a korba, amikor még tudták, hogy mi az *úr* és mi az *uruszág* (ország), akkor ez nem jelenthet mást, mint a hét magyar törzset, s jelentésük; 'a hét törzson túl', 'hét törzsrre szóló lakodalmat csaptak'.

Ez a hét ország a *Hetumoger*, a hét magyar törzs, melyet Anonymus előtt még 'hét magyar ország'-nak nevezhettek, s az ország szó jelentésváltozásával a *Hetumoger* is értelmét veszítette.

Magyarország területén több *ország* 'törzs' történeti emlékét sikerült kimutatnunk. Felmerül a kérdés, hogy a honfoglalás után nem volt-e általános ez a berendezés és nem kell-e mégis 10 országgal számolnunk. Nézetem szerint az a körülmény, hogy Magyarország legjobban ismert nyugati részén csak egy országot ismerünk, Somogyországot, s az is egy hercegi dukátus egy nemzetségre kiterjedő területével azonos, arra mutat, hogy a bómlás valóban bekövetkezett, bár egyes törzsek nemzetségeinek együttes letelepedése feltehető.

A 10 ország 'törzs' egykori megléte azt a gondolatot is felvetheti, hogy az István király által alapított 10 püspökség nem a tíz törzs nyomán létesült-e. Egy ilyen feltevésnek ellene mond az a körülmény, hogy több püspökség határa a Duna vonalán halad és kettévágja a kétparti nemzetségek ill. vármegyék területét. A püspökségek központjai általában nem egyeznek a kútfőkben megadott törzsfői központokkal, ezzel szemben megfigyelhető, hogy a püspökségek a királyi család birtokainak központjaiban létesültek, olyan helyeken, ahol a család tagjainak lakóhelye kimutatható. Esztergom királyi székhely volt; Kalocsa azon a helyen fekszik, ahol Tolnával szemben az Árpádok eredeti nemzetségi szállásterületét és központját gyanítom. Közelében Fajsz fejedelemnek és Bogyiszló (< *Bonuzlo*) hercegnek, Szár László fiának³¹ szálláshelye mutat folyamatos családi birtoklásra. Veszprém királynéi székhely, Jutas és Fajsz szálláshelye között; maga Veszprém (< *Besprim*) az első ispán, István király nővérének a fia volt.³² Csanád István király unokaöccsének, Csanádnak ispáni székhelye.³³ Gyulafehérvár István király nagybátyjának, Erdőelvi Zoltánnak a székhelye.³⁴ Eger István király nővérének férje, Aba Sámuel szállásterületén létesült. Pécs város határában Árpád helynév, melyet Kozár, Varsány, Megyer és Keszü törzsi helynév vett körül,

^{30b} *Smith Thompson*: *Motiv-Index of Folk-Literature*. VI. Copenhagen. 1958. 688—90. l.

³¹ SRH. I. 206. l.

³² *Gombos* III. 2203. l.

³³ SRH. I. 50. l.

³⁴ Uo. 315—16. l.

enged korai családi szálláshelyre következtetni. Győr közelében Fajsz és Csanád³⁵ mutat családi birtoklásra. Vác közelében csupán Csanád (ma Csomád) falu neve³⁶ hozható kapcsolatba családi birtoklással. A tizedik a trónörökös herceg székhelyén, Bihar várában létesült, hol a püspökség I. Endre idejében már fennállt.³⁷

Az a körülmény, hogy István király az új feudális állam támaszát jelentő egyházat a királyi család tagjainak árnyékában és oltalma alatt létesítette, összhangban van államszervezetének családi jellegével. Mint láttuk, a királyi sereg, a testőrség élén fia Imre, majd nővérének fia, Péter állt. Az első ismert *comes palatii* 'nádorispán' Aba Sámuel, nővérének férje.³⁸ Az első erdélyi *princeps* 'vajda' tisztét a rokon Erdőelvi Zoltán tölti be. Ez a néhány adat is szemlélteti, hogy az új feudalizmus épületének a király alatt levő lépcsőfokán a királyi család tagjai foglalnak helyet; e kulcspozícióknak családi kézbe vételével biztosítja az egész épület stabilitását.

*

Az úr és ország kérdéscsoport befejezésül vizsgáljuk meg, hogy honnan származik az *úr* szó.³⁹

Tudjuk, hogy az *úr* régi magyar nyelven 'törzsfő'-t jelentett. Levédiában a hét magyar törzs felett *hét úr* volt. Mármost Levédiával határos területen a bolgárok egyik törzsének, a szuvaroknak a főnöke 922-ben *w. yr. ğ* (**wujrjy*) címet viselt.⁴⁰

Már Zeki Validi felismerte, hogy az Ibn Fadlān által megadott وجرع (و: جرع) *w. yr. ğ* méltóságnév a türk *bujuruq* ~ *bujruq* bolgár alakja. Mint fentebb a szuvarokról szólván rámutattam, a szókezdő *v-* (*w-*) szabályos bolgár nyelvjárási hangjelenség, mely magyar és dunai bolgár nevekben is mutatkozik.

Mi fejlődött egy bolgár *wujrjy* alakból a magyarban?

A szókezdő *vu-* (*wu-*) a török nyelvjárásokban *u-*-val váltakozik, pl. kipesak-kun, oszmáni *wurmak* ~ *urmak*, oszmáni *wurgun* ~ *urgun*, *wuruš* ~ *uruš* stb.⁴¹ A szókezdő *b-* > *w-* (β -) > *u-* változást mutatja a dunai bolgár Оукиль és Оугаинъ név. Az *-ujw-* > *-ü-* ill. *-uj-* > *-ü-* változás végbe-mehetett mind a magyarban, ahol pl. az *úszik* és *nyüz* szavak *-ü-* hangjának

³⁵ Csánki III. 546, 548. l. vö. Hódervány Okmt. I. 145–46, 210, 249. l.

³⁶ 1219/1550: villa *Sunad* (Vár. Reg. 222–23. l.).

³⁷ MGH. SS. XV. 2. 963. l.; *Gombos* 969. l.

³⁸ SRH. II. 500. l.; vö. *Váczy Péter*: A királyság központi szervezete Szent István korában. SzIEml. II. 49. kk. l.

³⁹ Úr szavunknak sok magyarázata van (l. *Bárcei*: SzófSz.). Legutóbb *K. Palló Margit* (A magyar *úr* szó eredete. MNy. 1956. 157–67. l.) a török *idug* 'szent' szóból származtatta. E magyarázatnak jelentéstanai és hangtani nehézségei vannak (az őstörök *-d-* > csuvas *-r-* viszonylag kései fejlődés eredménye; régi török jövevényszavaink nem ezt tükrözik, a *tor* idevonása kétes). Ezzel egyidőben jelent meg *Németh Gyula*: Nem török eredetű-e *úr* szavunk? (Pais Eml. 1956. 358–64. l.) c. cikke, mely a régebbi etimológiák gyengéinek kimutatása után az *úr* szót a török *u-* 'képcsnek lenni, tudni, bírni' ige származékaként felfogott orchoni *uj(a)r* o: *ujur*, ujgur *ujur* 'hatalmas' jelentésű szóból, vagy ennek egy feltett *ur* változatából származtatja. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az *ujur* szó nem méltóságnév; előfordulása ritka. Ugyanakkor, a görög *Οδοούμ* és az *Ursuuru* alak arra enged következtetni, hogy a szó végén *-u* hang volt.

⁴⁰ Ibn Fadlān 75. l.

⁴¹ *Houtsma*: Ein türkisch-arabisches Glossar. Leiden. 1894. 102. l.; *Redhouse*: A Turkish and English Lexicon. Constantinople. 1921. 245, 247. l.

előzménye *-ui-*,⁴² mind a törökben, ahol pl. a *bujruk* tarancsi megfelelője *būriq*, keleti török alakja *būruq*.⁴³ A szóvégi *-iy* ~ *-uy* megfelelője a magyarban *-ó*, *-ú*, vagy *-u* (pl. *kapu*, 1162: *copuu* < **kapıy*, *tanu* < *tanuy* stb.),⁴⁴ de az uigur *quduy*-nak *kūt* szavunk felel meg.⁴⁵

A bolgár *wujrĭy* szóból tehát a magyarban szabályosan *Uyruy* > *Úrú* > *Úru* fejlődött. Hcgyan viszonyul ehhez *úr* szavunk? Az *úr* szókezdő hosszú *ú*-ja csak az *uruzag* > *ország* összetételben rövidült meg, ugyanúgy, mint ahogy az *ör*, *öröl* (< török **āwir-*) szó *ő*-je megrövidült az *örvény* szóban, vagy amint az *úszik* ige származékaiban (*uszony* stb.). Hogy ilyen rövidülés létrejöhett, bizonyítja az *or*, *orv* (< török **oyri*) 'tolvaj' szó is.⁴⁶

A szó végén a XII. században szabályosan hosszú *-ú*-t váránk. Gyóni a bizánci *Orqouμ*-ot *urūm*-nak olvassa,⁴⁷ viszont rövid *-u*-ra, illetve sorvadó tövégi magánhangzóra mutat az anonymusi *Vrsuuru* ~ *Vrsuur*. A mai nyelvben a *kapu*-és *tanu* példája nyomán *úru* lenne a szabályos alak (az *úr* alakot igazoló *kūt* esete magában áll s ezért problematikus).

Mi a magyarázata az *úrú* > *úru* > *úr* rövidülésnek?

Általános nyelvi jelenség a gyakran használt címek anorganikus rövidülése. Amint a magyarban a *kegyelmed* > *kelmed* > *kend* > *kee*, *tekintetes* > *téns* > *tés* alakok jöttek létre, ugyanúgy pl. a spanyolban a *dominus* szó hangsúlytalan helyzetben *don*-ná rövidült (pl. *dominus Carolus* > *don Carlos*) s a franciában a *monsieur* első szótagját ma már többnyire nem is ejtik.⁴⁸ Ez a jelenség magyarázza meg a személynév után hangsúlytalan helyzetben levő *úr* szó anorganikus rövidülését az *úru* < *úrú*-ból, illetve a vele azonos jelentésű bolgár *wujrĭy*-ből.

Ha pedig a magyar *úr* 'törzsfő' szó végső fokon a türk *bujruq*-ból származik, ennek nagyon fontos társadalomtörténeti jelentősége van. Nevezetesen az, hogy a türk-kazár államszervezetbe került magyar törzsek élére egy-egy bujruk került, a kagán, ill. a kündü katonai kíséretének egy-egy tagja.

A magyar jobbágyság kialakulása kapcsán említettem, hogy a türk bujruk társadalomtörténetileg a mongol *nökör*, kun *nyögér* 'kísérő katona', a nomád Gefolgschaft tagja fogalmának felel meg.

Azt, hogy mi volt a bujruk szerepe a türk társadalomban, már Barthold vázolta „Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften” c. tanulmányában, anélkül, hogy a nökör-ség intézményéről tudomása lett volna.⁴⁹

Kül tegin és Bilgä kagan felirataiból idézve láttuk, hogy a bujrukok az uralkodó fő támaszai, parancsainak, katonai akcióinak végrehajtói, de a fő-

⁴² Bérczi: Magyar hangtörténet. Bpest. 1954. 62. l.

⁴³ Radloff: Wb. IV. 1821; vö. Phonetik 103. §.

⁴⁴ Gombocz: BTLw. 90, 127, 172. l.

⁴⁵ Uo. 107. l., vö. Gabain: Alttürk. Gramm. 330. l.

⁴⁶ Gombocz: BTLw. 109, 112. l.

⁴⁷ Szórványeml. 104. l.

⁴⁸ E két esetet számos példa közül ragadtam ki, melyekre Bérczi Géza és Eckhardt Sándor hívta fel a figyelmet a román nyelvek köréből.

⁴⁹ W. Radloff: Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. St. Petersburg. 1897. Anhang 6. „In den glücklichen Tagen der Vorzeit waren die Chane, wie die Helden Homers tapfer (im Felde) und klug (im Rat). Dieselben Eigenschaften werden ihren nächsten Gehülfen, den Buiruk, zugeschrieben. Dieser Umstand beweist, daß die Buiruk durchaus keine Civilbeamten waren, wie die früheren Uebersetzer . . . angenommen haben. Das Wort bezeichnet gewiß die nächsten Vollstrecker der Befehle des Herrschers, wie im Felde, so in Regierungsangelegenheiten. Der in den Inschriften vorkommende Ausdruck „die inneren Buiruk” zeigt, daß einige von diesen Würdenträgern unmittelbar die Person

méltóságok mellett is a kíséretet alkotják. Nem azonosak a bégekkel és a néppel, sőt ezekkel szembeállítva szerepelnek. A bujruk erényei, mint a kagáné, az okosság és a vitézség, ugyanakkor a bégeké és a népé a becsületesség, hűség.⁵⁰

Erre mutat a bujruk szó etimológiája is. A szó a török *bujur-* 'parancsolni' igéből származik, annak $-^{\circ}\gamma \sim -^{\circ}q$ képzős alakja. E képzővel az igei cselekvés eredményét képezik.⁵¹ Ennek megfelelően a *bujuruq* \sim *bujruq* szó minden török nyelvjárásban 'parancs' értelmet kapott.⁵² Emberre vonatkoztatva elsődlegesen nem a cselekvés okozója 'parancsoló', hanem a cselekvés eredménye, a parancsnak, ill. a parancsteljesítésnek megfelelő 'parancsteljesítő' értelemmel bír.

A bujruk társadalmi helyzetét megvilágítják a keleti türk birodalmat megdőntő s azok intézményeit átvevő ujgurok szövegei is.

A Jényiszej forrásvidékén fennmaradt egy jövevény származású bujruk sírköve türk rovásírásos felirattal. Ezt vették rá első személyben: „Ujgur földön jövevény vagyok én Jaglakar Kan Ata. Egy kirgiz fia vagyok én, Bujla Kutluy Tarqan [tisztség] vagyok; a Kutluy Baya Tarqan Üge [kormányzó] bujrukja vagyok. Hírem, nevem napkelettől napnyugatig ért. Gazdag voltam. Tíz aulom [állattartó szállásom] volt és megszámlálhatatlan barmom. Hét öcsém volt, három fiam és három leányom . . .”⁵³

Hogy a bujruk egy alávetett területi egység parancsnoka lehetett, mutatja azon ujgur facölöpfelirat, amely szerint Khooso (Turfán) város parancsnoka egy bujruk volt.⁵⁴ E helyen még századok múlva is *Bujruq Beg*-ek uralkodásához számítják az időt kereskedelmi feljegyzésekben.⁵⁵

De bujrukok veszik körül az ujgur uralkodót is, amint ujgur buddhista szövegek tanúsítják. A Kalyānamkara és Pāpamkara hercegek történetjének ujgur variánsában az uralkodót az *inanč*-ok, bizalmas tanácsosok és a bujrukok figyelmeztetik a törvény fontosságára.⁵⁶ Egy facölöpfeliraton az *inanč tarqan* mellett említik a *buirug ičrāki*-t, a belső bujrukot,⁵⁷ ami az uralkodó közvetlen kíséretében levő bujrukot jelenti. A nagy majomról szóló tanító jellegű elbeszélésében a buddhista pap felvilágosítja az uralkodót (*ilig bāg*) egy majom holtteste mellett arról, hogy az élet áldott lényege. a

des Herrschers umgaben, andere konnten in Namen des Chans kleinere Stämme beherrschen. . . . Die Buiruk werden nicht nur dem Volke, sondern auch dem Adel, den Begen gegenübergestellt, während die Buiruk, wie die Chane, tapfer und klug sein müssen, wird vom Adel und vom Volke nur Rechtchaffenheit (Treue) verlangt.” A „belső bujruk” a hivatkozott helyen *ič-bujruq* alakban található (*Thomsen: Inscriptions de l'Orkhon.* 131. l.).

⁵⁰ L. fentebb 40. l.

⁵¹ *Gabain*: Alttürk. Gramm. 70, 74. Pl. *tapıy* 'Verehrung' < *tap-* 'verehren'; *qapıy* 'das Zudeckende, die Tür (magyar *kapu*)' < *qap-* 'bedecken'; *anuy* 'Bereitschaft' < *anun-* 'sich bereit machen' stb.

⁵² Vö. öszm., kir. *bujuruq*, tar. *bāriq*, keleti török *bāruq* 'Befehl' (*Radloff: i. h.*); csag. *bujruy* 'Befehl, Erlaß, Diplom'; kun *bujuruq*, *bujruy* 'Befehl, Vorschrift, Gebot', 'preceptum' (*Grönbeck*); kipcak *bujuruk* 'Befehl' (*Houtsma*); *bujruq* 'parancs' (*Telegdi, KCsA. I. kieg. 307. l.*); kumük *bujruk*, *bujuruk* (*Németh*) stb. Ezzel szemben 'parancsoló' értelme van az oszmánliban a *bujuruču* 'der Befehlshaber, der Chef' szónak.

⁵³ *Ramstedt*: Zwei uigurische Runeninschriften. MSFOu. XXX/3. 5.; vö. *Маюв: Енисейская письменность Тюрков. Ак. Наук СССР. 1952. 84. кк. 1.*

⁵⁴ *F. W. K. Müller*: Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden. Preuß. Akad. Berlin. 1915. 23, 21. l.

⁵⁵ *Radloff*: Uigurische Sprachdenkmäler. Leningrad. 1928. 154. l.

⁵⁶ *Pelliot*, T'oung-Pao XV. 1914. 231. l.

⁵⁷ *F. W. K. Müller*: Zwei Pfahlinschriften 23, 23.

jócelekedet, a *dharm*a ujjászülethetik egy majomban is, mire az uralkodó előhívja bujrukjait és kiadja a parancsot, hogy többé ne menjenek majomvadászatra.⁵⁸

Egy másik elbeszélés szerint a khán és felesége a bánkódó Bodhisattva herceget látván, szigorú parancsot ad bujrukjainak, hogy utazzanak szerte minden országba és hozzanak el minden drágaságot.⁵⁹ Az udvartartások bujrukjai idővel udvari emberekké váltak; Kāsari a *byruq* szót már 'Oberhofmeister' jelentésben közli.⁶⁰

Ebből a néhány példából is kiviláglik a bujruk vazallus jellege. Kíséretet alkot az uralkodó és a főméltóságok körül, de kihelyezve, mint egy-egy hódolt néprész parancsnoka, maga is tekintélyes méltóság.

Az utóbbi szerepben jelenik meg a szuvar törzsben a *wujriy*, a magyar törzsek élén az *úr*.

Az a körülmény, hogy minden törzs élén egy türk *úr* van, megvilágítja, hogy itt türk szervezéssel állunk szemben.

Hogy az ilyen szervezés hogyan történt, arra fényt vet Tonjukuk felirata. Tonjukuk elmondja, hogy midőn ő seregével az ellenséges nyugati türk *on-oq* 'tíz nyil' nép seregét megverte, kagánjukat elfogták, jabjukat és šad-jukat megölték és 50 embert ejtettek foglyul. A győzelem után követeket küldtek az *on-oq* néphez, mire a bégek és a nép összegyűlt és alávetette magát. A bégeket és a népet Tonjukuk összegyűjtven „elrendezte”, egy elszökött néprézt viszont üldözőbe vett és az afganisztáni Vaskapunál térített vissza.⁶¹ A behódoló bégek tehát itt megmaradtak nemzetségük élén, csak a régi főméltóságokat tették el láb alól. Van arra is példa, hogy a legyőzött nép bégjei is „meghaltak”;⁶² ez azonban csak annyit jelentett, hogy a nemzetségfő helyét a soron következő nemzetségtag foglalta el.

Kül tegin és Bilgä kagan felirata gyakran tesz említést arról, hogy a népet „elrendezték”.⁶³

A türk rendezési elv a hetes beosztás volt.⁶⁴

Midőn a kínai uralom alól függetlenedő keleti türkök szervezkedni kezdtek, a nagyobb feliratok szerint tizenhét, hetven, majd hétszáz, Tonjukuk felirata szerint hétszáz ember gyűlt össze.⁶⁵ A kínai források szerint a keleti türk Mo-ho (Baga) tarkan alá 20 főtiszt tartozott, mindegyik 7000 katona felett parancsnokolt.⁶⁶ 598-ban a nyugati türk kagán a bizánci császárhoz intézett levelét már a klasszikus geográfiai szemlélet befolyása alatt így címezte: „A rómaiak császáranak a kagán, a hét népfaj nagy uralkodója és a föld hét övezetének ura!”⁶⁷ A türk kazárok a X. században már csak

⁵⁸ *Gabain*: F. W. K. Müllers *Uigurica* IV. 28, 24.

⁵⁹ *Radloff*: *Uigurische Sprachdenkmäler*. 168. l.

⁶⁰ *Brockelmann*; vö. *Baily*: *Turks in Khotanese Texts*. JRAS. 1939. jan. 91: *birūki*. A szöveg szerint a bujruk kétszer az ügä-vel kapcsolatban fordul elő: *aügavā u birūkām, uha.va u birūka*.

⁶¹ *Thomsen*, ZDMG. 1924. 168. l.; *Малов*: i. m. 63, 69. l.

⁶² *Thomsen*: MSFOu. V. 104. l.; ZDMG. 1924. 148. l.; *Малов*: i. m. 30. l.

⁶³ Uo. és kk. l.

⁶⁴ A hetes szám az altáji népek hitvilágában is szerepet játszik a hét rétegű ég, hét isten s hasonló fogalmakban (*Harva*: i. m. 49, 51–52, 55, 154, 156, 159, 161–62, 199. l.); vö. még *Thomsen*, ZDMG. 1924. 131. l. és *Röheim* i. m.

⁶⁵ *Thomsen*: MSFOu. V. 101. l.; ZDMG. 1924. 146–47, 162. l.; *Малов*: i. m. 29–30, 35, 61, 65. l.

⁶⁶ *Chavannes*: i. m. 79. l.

⁶⁷ Uo. 246. l. vö. arab forrásban is „maître de 7 climats” (uo. 249. l.).

zsoldos hadsereggel rendelkeztek ; Istakhri és Ibn Haukal szerint a kagánnak 7000 khorezmi zsoldosa volt ; a kazár fővárosban 7 bíró ítélkezett a különböző vallású etnikumok felett.⁶⁸

Nem lehet véletlen a magyarok hét törzshe való „elrendezése” sem. Szervezésre mutat az a körülmény, hogy két törzset, a kürtöt és gyarmatot egyesítették ; bizonyára azért is, mert két kisebb létszámú törzs volt. A gyarmat törzs egyik fele az őshazában maradhatott, hol utóbb baskir törzsnévként bukkan fel.⁶⁹

A magyarok a hetes beosztást Magyarországon is rendezési elvként alkalmazták. Midőn 1074-ben a mogyoródi csata előtt a hercegek felvonultak a király ellen, a vármegyei csapatokat és a cseh herceg segédcsapatait így állították fel : középen három csapat, közbül Géza herceg a nyitraiakkal, balról László a bihariakkal, jobbról Ottó cseh herceg csapata ; mindkét szárnyon háromszor három csapat négyes sorokban (*ex utraque parte ter tria agmina quaternatim connetendo*). Ez összesen 7 egység, minden egység három csapatból állt s úgy látszik minden egyes csapat négyes tagolásban állt fel. A 21 csapat harmadrészét a cseh herceg csapatai teheték ki.⁷⁰

Hét egységbe tagolták a magyarok a Magyarországon megtelepült kunokat, szászokat és a székelyeket is. E három etnikumnak a középkorban 7—7 széke volt.⁷¹ Ez az elrendezés hadászati ; a parancsnok központi egysége mellett jobbról és balról a jobbszárny és balszárny három-három egysége.⁷²

A néphagyomány és krónikásaink e hetes beosztást visszavetítették az ősidőkbe. A hun—magyar krónika szerzője szerint a hunok hét vezért választottak ; Anonymus szerint a hét magyar mellett hét kun vezér költözött Magyarországra,⁷³ sőt a Jāqūt-tal beszélő magyarországi mohamedánok is azt mondták, hogy hajdan hét mohamedán férfi jött Bolgárországból Magyarországra téríteni.⁷⁴

Mnendezeket tudva megértjük, hogy miért nevezték a kitünően értesült bizánciak a magyarokat türköknek s Magyarországot *Touqzia*-nak, a türkök országának ; illetve miért mondták a kazárokat keleti türköknek és a magyarokat nyugati türköknek.⁷⁵

⁶⁸ MIHK. 257. l.; vö. még Hudūd al-Ālam 162. l.

⁶⁹ *Németh*: HonfMKial. 249—55. l.

⁷⁰ SRH.I. 389. l. Így értelmezi *Szabó Károly* (Marci Chronica. 1867. Fordítás LXVI. l.). Pauler a három vezéri csapat mellett összesen *ter tria*, azaz kilenc csapatot vesz fel négyes sorokban (Árpádh. Kir. I² 402, 436. l.), de az *ex utraque parte ter tria* kifejezés mindkét oldalon kilencet jelent.

⁷¹ 1279 : *septem generationes Comanorum* (Gyárjás: A jász-kunok tört. II. 439, 441. l.); hét székükre l. uo. III. 422—25. l.; 1366 : *vicarius Saxonum septem sedium terrae nostrae Transilvaniae* (Zimmermann—Werner—Müller: Urkundenbuch II. 253. l.); 1379 : *universis Saxonis septem sedium partis Transsilvaniae* (uo. 501. l.); 1444 : *in septem Sediibus Sicularum* (Székely Okt. I. 148. l.); 1519 : *Iudicibus . . . Trium generum Septem Sedium Sicularium* (uo. III. 205. l.).

⁷² A nomád jobboldalra és baloldalra való beosztás mellett mindig megtaláljuk a két oldalnak parancsoló fő központi egységét is. Vö. Bud. Rég. XVI. 14. l.

⁷³ Figyelemreméltó, hogy a hét hun vezér között Attilát szerepeltetik a negyedik, a középső helyen (SRH.I. 147. l.); a krónikák hét vezére között pedig *Cund fia Kusyd* áll a középső, negyedik helyen (uo. 291. l.). Ezen párhuzam alapján feltehető, hogy a hét törzs szervezésekor a tarzan méltóságnéből származó Tarján volt a vezértörzs.

⁷⁴ Vö. Krónikáink 60, 97—98. l.

⁷⁵ A türk nevet a bizánciak a türkökre (VI—VII. sz.), a kazárookra (IX. sz.), a magyarokra (IX—XI. sz.), a [magyar] vardarióta türkökre (XI—XIV. sz.); majd a keleten feltűnő szeldzsukokra, rokonaikra (XI—XIII. sz.) és az oszmánokra (XIV—XVI. sz.) használták ; a *Touqzia* nevet pedig a türk birodalomra (VI. sz.), a kazár biroda-

A magyar nomádállam az orchoni türk államszervezet utolsó hajtása.

A türk Istentől származott a szakrális uralkodó. Vezére, a gyula, türk nemzetség fia. Vazallusai, a törzsek élén álló urak, türk bujrukok. Ezekről függöttek a bő-nek nevezett nemzetségfők s a nép, az inség. A két uralkodó hatalmát idegen (káliz, orosz stb.) katonai kíséret biztosította; a törzsfőket a különböző törzsekből és népekből összeverődött jobbágyság. A vezértől függtek a kazároktól átpártolt káliz, alán és székely néprészek. Ezek adóztatták prémel az arab forrásokban *saqāliba*-nak nevezett törzseket, ami korszakunkban már nemcsak szlávot jelent, hanem az erdő és erdős sztyepp különböző etnikumú földművelő lakosságának összefoglaló neve; így jelent szláv mellett finnugor burdász és török volgai bolgárt is.⁷⁶

896-ban az egyesült bolgár és besenyő támadás következtében a „hét ország” szervezete megbomlott, meglazult a függőség a nemzetségfők és a törzsfők között, Kurszán halálával pedig megszakadt a függőség a törzsfők és a kündü között, így egy elemeire bomlott társadalom jött létre, a kalandozások korának magyar társadalma. A felbomlott „országok” nemzetségein, egy országra, a dukátusra és az új jobbágyságra támaszkodva építették fel az Árpádok az új függőséget, amely István király jobbágyságával, a magyar állammal nyert betetőzést.

A nagyszentmiklósi kincs

Amit a fentiekben a társadalom szerkezetéről szóban ismertettem, azt képből és írásban szemlélteti a nagyszentmiklósi kincs, különösen pedig a 2. és 7. számú arany korsó képei.

A nagyszentmiklósi kincs eredetéről igen sok vélemény látott napvilágot. Legutóbb Fehér Géza és László Gyula foglalkozott vele. Fehér Géza „A nagyszentmiklósi kincs-rejtély megfejtésének útja. I. A görögnyelvű feliratok megfejtése” c. cikkében korábbi véleményét megváltoztatva a kincset magyar eredetűnek tartotta. A 9. és 10. számú edény görög feliratának betűtípusát a IX. század vége és X. század közepe közé datálta, a görög felirat szövegét pedig így olvasta: *διὰ ὕδατος ἀνάπαυσον Ἄ(γυ)ε Ἰ(η)σ(οῦ) Στ(έφαν)ου* 'Víz által nyugosztald meg Szent Jézus Stefánt'. Ezt az Istvánt pedig azonosította az erdélyi Gyulával, aki 950 táján Bizáncban megkeresztelkedvén István nevet kapott.¹

Fehér Géza olvasata valószínűnek látszik; a személyszerinti azonosítás azonban nem tekinthető biztosnak. A X. században három magyar vezér megkeresztelésekor kapott nevét ismerjük, Géza, Vajk és Gyula; mind a hármat Istvánra keresztelték. Ha pedig Magyarországon a X. században három Istvánt ismerünk, több is lehetett.

László Gyula a nagyszentmiklósi kincsben technikai és díszítési alapon megkülönböztet egy rovásírás nélküli csoportot, melynek stílusa alán-bizánci hatásra mutat, s így a Kaukázus térségéből eredeztethető s megkülönböztet egy rovásírásos csoportot, melynek betűit és keresztjeit István király és

lomra (IX. sz.), Magyarországra (X—XI. sz.); keleten a szeldzsukokra, mamelukokra (XI—XIV. sz.) és oszmánokra (XV—XVI. sz.), vö. *Moravcsik*: ByzTurc. II. 269—75. 1. A keleti és nyugati türk névre l. *Moravcsik*, KCsA. I. 156—57. 1.; *Németh*: HonfMkI. 201—2. 1.; *Czegledy*, MNy. 1953. 323. 1.

⁷⁶ *Zeki Validi*: Ibn Fadlān 104—5, 295—331. 1.

¹ Arch. Ért. 1950. 34—49. 1.

I. Endre pénzein ismeri fel, s így keletkezését Magyarországra helyezi a XI. század elejére.² László Gyula észrevételei nagyon fontosak, e jelenségeket azonban történetileg más módon magyarázom.

A nagyszentmiklósi kincs hovátartozását nézetem szerint az alábbi három jelenség határozza meg:

Előkerült egy türk rovásírásos kincs *Товъзия*-ban, a „türkök országában”. A türk rovásírás egyedül a „türkök országában”, t. i. Magyarországon maradt fenn hosszú ideig, hol a Székelyföldön a XVI. századig használatban volt.³ Németh Gyula a nagyszentmiklósi türk írás megfejtése során arra az eredményre jutott, hogy ennek betűi több egyezést mutatnak a magyarországi türk (székely) rovásírással, mint a belsőázsiai türk írással.⁴

Ez a három, egymással szorosan összefüggő jelenség önmagában elegendő útmutatással szolgál arra, hogy hol keressük a kincs eredetét.

Keressük az avaroknál, akik éppen a türkök elől menekültek Pannóniába? Keressük az onogur bolgároknál, akik 576 táján rövid türk alávetés után avar uralom alá kerültek, a VII. század elején önállósultak, majd a türk támadás elől menekülve költöztek a Balkánra s a Maros vidékére csak átmenetileg, a IX. században terjesztették ki hatalmukat, amikor már nyelvük szláv volt s írásuk görög és szláv? Keressük más török népeknél?

A türk írás fennmaradásának társadalmi előfeltételei voltak. Csak egy olyan társadalomban képzelhető el hosszú ideig való fennmaradása, amelyben a türk intézmények, a felépítmény megszakítás nélkül élt tovább; ilyen pedig a belsőázsiai utódállamokat nem számítva kettő volt, Kazárország és Magyarország, a „türkök országa”.

Az emlék török nyelve a Magyarországon beszélt török nyelvjárásokban keresendő.

A rovásírásos feliratok tekintetében Németh Gyula magyarázatának eredményességét abban látom, hogy a szövegből kiindulva jutott olyan megoldásra, melynek eredményeképpen a rovásjelek egyezést mutattak fel a türk és székely rovásírás betűivel. Ugyanakkor minden betű megoldását nem tekinthetjük véglegesnek, mint ahogy a megfejtő sem tekintette annak.

A görög írásos török felirat *ΒΟΥΛΙΑ ΖΩΑΠΑΝ* (*Buila zoapan*) és *ΒΟΥΤΑΟΥΛ ΖΩΑΠΑΝ* (*Butaul zoapan*) szavaiban Thomsen és Mavrodinov szerint a személynév után a szláv *župan* méltóságnév van.⁵ Ha ez a felfogás helyes, akkor itt két magyarországi nemzetségnév neve maradt fenn, akit nálunk szláv névvel *zsupan*-nak, *ispánnak* neveztek: *Bojla* ispán és *Botaul* ispán.

Az emléket Ajtony szállásterületén rejtették el; Nagyszentmiklós éppen félúton fekszik Ajtony vára (Csanád) és Nagyösz között, hol Ajtony seregét tönkreverték.⁶ *Bojla* ispán és *Botaul* ispán kincse az Ajtony uralma alatt levő területről származhat, mely Csanád megyétől az Aldunáig terjedt.⁷ Ha ennek a területnek a helynévanyagát megnézzük, rá is bukkanunk a X. századi birtokos nevét őrző *Bojla* falura. A középkorban Krassó megyében, a mai

² *Folia Archaeologica*. 1957. 141—51. l.

³ *Németh Gyula*: Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. 63. l.

⁴ Uo. 34. l.

⁵ *Thomsen*: Saml. Afh. III. 340. kk. l.; *Mavrodinov*: Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. Arch. Hung. XXIX. 1943. 203—5. l. *Németh Gyula* a *zoapan* szót a besenyő *Čoban* törzsnévvel azonosítja (i. h. 11. l.).

⁶ SRH. II. 491. l.

⁷ Uo. 490. l. Területén alakult a csanádi püspökség.

Fehértemplom (Bela Crkva) táján feküdt *Baiola*, *Baila* (1355, 1362) falu;⁸ neve a *Bojla* névnek szabályos magyar fejleménye.

Más *Bajla* falut az országban nem ismerünk.⁹ Megjegyzendő azonban, hogy a bolgár-török nyelvjárási *Vojla* ~ *Vejla* név — mely olvasatot a görög *B* is megenged — két helyen bukkan fel: *Woyla* (1230, 1231, 1247) krassói várföld az Alduna partján¹⁰ és *Vajola* helység Kolozs megyében.¹¹

A felirat teljes fordítása Németh Gyula nyomán: „Bojla *zoapan* csészéje, mely az ő megrendelésére készült; Botaul *zoapan* csináltatta a csatját, az ő ívődénye ez.”¹²

A *Botaul* név a *Bota* személynév és *ul* 'fiú' szó összetétele. Azt gondolom, hogy a *Botaul* név elvonás a *Botaul Bojla* 'Bojla fia Bota' névből, ill. az *ul* az először említett Bojlára vonatkozik. Ilyenformán a szöveg úgy értelmezendő, hogy Bojla csináltatta a csészét, fia Bota tétette rá a csatot.

Bota (Bata, Vata) helynév az országban sokfelé található; Ajtony területén e név eddig nem bukkant fel, amit megmagyarázhat az a körülmény, hogy a fiú az apjáról elnevezett szállást örökölte.

Krassó megyében Ajtony falu is volt; 1458-ban *Zenthkyral*, *Ahthon*, *Gewche* falukat említik;¹³ Szentkirály Haram város (ma Palánk, Palanka) határában feküdt;¹⁴ *Gewche* a Duna partján fekvő *Divécs* (román *Divici*) falunak felel meg. Bajla és Ajtony tehát közel feküdt egymáshoz az Alduna mellékén, Palánka — Fehéregyháza vidékén.

Vajon véletlennek tekintendő, hogy Ajtony falunév ezen kívül csak Kolozs megyében bukkan fel,¹⁵ ahol a Vajola helynév található?

Történetileg Ajtony és Bojla kapcsolata kétféleképpen magyarázható.

1. Ajtony Bojla leszármazotta volt s örökölte a kincset. Erre mutat a nevek szomszédos előfordulása; Ajtony vára közelében Bojla kincse Csanádban, Ajtony mellett Bojla Krassóban és Ajtony közelében Vajola Kolozsban.

2. Ajtony birtokbavette Bojla nemzetségének szállásterületét, Krassó megyét; itt létrehozott szállását róla nevezték el Ajtonynak (így keletkeztek az Árpádfiak nevét fenntartó falunévek is idegen nemzetségek területén) s Ajtony a kincset, ill. annak egy részét rabolta.

Bojla vidéke, Krassó megye eredetileg nem tartozhatott magyar törzsfő alá, mert dukátus volt, egy határvédőkabar nemzetség szállásterülete. Valószínűleg ezek voltak névadói a bolgár-török jellegű *Krassó* (ma *Karas*) folyónévnek.¹⁶

⁸ *Csánki* II. 98. l.; *Milleker Bódog*: Délmagyarország középkori földrajza. Temesvár. 1915. 64. l., ki összeveti ezzel az 1367-ben szereplő *fluvius Beyle* nevét, mely Radonya (ma Radimna) közelében folyt.

⁹ A Zaránd megyei *Bajlafalva* Körösbánya vidékén (*Csánki* I. 726. l.) egy kun nevet viselő vlách kenéz késői telepítése lehet.

¹⁰ Uo. 143. l. Az 1247-i oklevél szerint a Duna mellett *Zenilen* (o: *Zemlen* ma Zimony, Zemun) helységtől nem messze feküdt (*Theiner*: Vet. Mon. Hung. I. 208. l.); így azonosítható a Pancsovától délkeletre fekvő *Vojlovic* puszttával.

¹¹ *Csánki* V. 422. l.

¹² *Németh Gyula*: A nagyszentmiklósi kincs felirata. Bpest. 1932. 10. l.; az általa javasolt Csaban név helyett *zoapan*-t írtam.

¹³ *Csánki* II. 99. l.; Berek alapján való lokalizálása nem helytálló.

¹⁴ Dl. 94043.

¹⁵ *Csánki* V. 326. l.

¹⁶ *Melich*: HonfMg. 25. kk. I. dunai bolgár-töröknek magyarázza. A dunai bolgárok azonban csak a IX. században terjesztették ki uralmukat e területre, amikor már elszlávosodtak.

Ha pedig Ajtony elfoglalta Krassó megyét, a hercegi juss részét, akkor ellentétbe kellett kerülnön az uralkodóházzal is.

Ma még korai volna e kérdésben véglegesen állást foglalni; a feliratok megfajtésének revíziója még hozhat új adatokat a kérdés eldöntéséhez.

Bojla krassói zsupánságát mindamellett valószínűnek tartom, ami a görög feliratot és a görög ritusú megkeresztelkedést világítja meg. Bojla falu néhány kilométerre feküdt az Aldunától; innen volt a X. században legkönnyebben elérhető Bizánc, ez lett II. Basileios hadjáratai révén Magyarország és a bizánci birodalom határa. De eljuthattak ide görög papok is, ugyanúgy, mint 950 táján az erdélyi gyula udvarába, és mint 864-től Bolgárországba.

Ez után a bevezetés után nézzük meg a kincs 2. és 7. számú edényeinek képeit.

1. Lovon ülő harcos; fején kúpos sisak, öltözete pikkely- vagy sodronypáncél; kar- és lábszárvédője gyűrűkkel kivarrt bőr,¹⁷ jobbában zászlós kopját (rövid lándzsát) tart, baljával egy gyalogos ember üstökét fogja. Nyergéről levágott emberfej lóg le.¹⁸

Tudva azt, hogy ez egy nemzetségfő rovásjeggyel ellátott kincse, nem gondolhatunk másra, mint hogy ez magát a nemzetségfőt ábrázolja. Hadi öltözete arra mutat, hogy csatából tér meg; foglyot hoz magával.

E képen két dolog érdemel különös figyelmet, a viselet és a levágott fej.

Hasonló öltözetű két lovasat a türk rovásírásos szuleki (Minuszinszkvidéki) sziklarajzon látunk: hegyes sisak, pikkelypáncél, zászlós lándzsa s emellett tegez, kard és kétélű fejsze.¹⁹ Le Coq szerint a keleti páncél és sisakkészítés fő fészke Perzsia, ill. a szasszanida birodalom. Innen terjedt el Kína és nyugat felé.²⁰

Lovasunk kúpos sisakjához hasonló a Pécselt előkerült X. századi sisak, melynek rokonai VIII–IX. századi kelet- és észak-európai gazdag sírokból kerültek elő; a Csernigov melletti gubisei sírdombból sodronyínggel együtt.²¹ A bőrpáncél és kopja Bölcös Leó szerint a türkök jellegzetes fegyvere.²² A bannière típusú kis lobogó hosszával van a kopjához erősítve; felső részéből két elvékonyodó szalag, ún. fanon indul ki. Hasonló zászlótípust látunk a Képes Krónika miniaturáin; felső sarkából egy fanon indul ki.²³ Kúpos sisak, pikkelypáncél és három fanonos bannière együttesen a Bayeux-i kárpit normann lovasain tűnik elénk; az ábrázolás a hastingsi csata (1066) utáni évtizedekben készült.²⁴ Le Coq a Bayeux-i kárpit normann

¹⁷ A lovas páncélzatának minőségét az apró poncolt körökből és pontokból nem lehet teljes biztonsággal megállapítani. Azt, hogy kar- és lábszárvédője gyűrűkkel kivarrt bőr, a belsőázsiai analógiák valószínűsítik. *Le Coq* ezt írja (Bildatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens. Berlin. 1925. 11. 1.): „Der Panzer aus genietetem Ringmaschen tritt merkwürdigerweise auf keinem unserer Bilder als Körperüstung auf; er wird scheintns nur zum Schutz der Beine, zuweilen wohl auch der Arme verwendet.”

¹⁸ *Mävrodinov*: i. m. IV. tábla, vö. 123–80. 1.

¹⁹ *H. Appeltgren-Kivalo*: Alt-Altäische Kunstdenkmäler. Briefe und Bildmaterial von J. R. Aspelin's Reisen... Helsingfors 1931. Abb. 81, 93.

²⁰ I. m. 12.

²¹ *Kalmár János*: A pécsi sisak. Pécs... város... Múzeumának 1942. évi Értesítője. 22–29. 1.

²² *Moravcsik*, Száz. 1951. 340. 1.

²³ *Kumorovitz*, Hadtört. Közl. 1954. 25–29. 1.

²⁴ *The Baveux Tapestry by Frank Rede Fowke*. London. 1875. XIX., XXIII., LV., LXI., LXIII. skk. táblák; korához l. *Vasiliev*: Sem. Kond. IX. 41. 1.

lobogóinak tökéletes mását belsőázsiai falfestményeken fedezte fel s innen eredezteteti őket.²⁵

Ez a fegyverzet csak olyan társadalomhoz kapcsolható, amelynek kultúrájában türk és szasszanida elemek ötvöződtek s amely a normann-nal szoros kapcsolatban állt. Ez a lovas más, mint bizánci értelemben vett „türk” nem lehet.

A levágott emberfejre öt analógiát hozok fel. Ibn Fadlān mint különlegességet írja a baskirokról, hogy a legyőzött ellenség fejét levágnák, magukkal viszik és a testet hátrahagyják.²⁶ Kézai írja, hogy a kalandozó magyarok [955-ben] 8000 német fejét vágták le. A Gellért-legendában az áll, hogy a legyőzött Ajtony fejét levágták s a király elé vitték.²⁷ Krónikáink XI. századi részében olvassuk, hogy a Nándorfehérvár mellett vívott ütközet (1071) után a magyarok a király és a hercegek elé hozták a fogoly besenyőket és a megölték fejét (*captos Bissenos et capita interfectorum*).²⁸

Még 1246-ban is előfordult, hogy Ákos nembeli Erne lovászmester a Babenberg Frigyes elleni csatában egy jeles német vitézt leszúrt, fejét levágta s átküldte a királynak.²⁹

Ezt a sajátos szokást örökölte meg az ötvös.³⁰

2. Szarvasüldözési jelenet; szárnyas négylábú ragadozó, griff, leterít egy futó szavast.³¹

A kép formailag az állatok viaskodásának szkíta-iráni stílusú ábrázolásai közé sorolható. A szkíták és az időszámításunk kezdetén letűnt ázsiai hunok körébe sorolt kurgánirokból (Pazyryk, Noin-ula) és Szibériából kerültek elő fémvereteken és rátéthímezéses szőnyegeken (nyeregtakarókon) legjellemzőbb példái. Ragadozó állat, madár vagy képzelt állatalak leterít egy fűevő szarvas állatot: szarvast, kecskét vagy juhot.³²

Egy noin-ulai fejedelmi kurgánból kiásott rátéthímezéses szőnyegen szárnyas rozsomák (*gulo luscus* L., 1 méter hosszú, 40–45 cm. marmagasságú menyétféle ragadozó) leterít egy jávorszarvast.³³ A jelenetet megmagyarázza azon obi ugor (vogul és osztják) eredetmonda, mely szerint két paszter vadász

²⁵ I. m. 18 és fig. 121. Vö. *Schramm*: MGII. Schriften. XIII/2. 656. 1.

²⁶ Ed. *Zeki Validi* 35.1.

²⁷ SRH. I. 170, II. 492. 1.

²⁸ SRH. I. 371. 1.

²⁹ *Fejér* IV/2. 93–94. 1.: „... quemdam militem probum, et insignem de Theutonia, cum propria lancea deucit; et ita plenum de eodem obtinuit triumphum, quod caput ei amputando, et nostro conspectui, et Baronum nostrorum per suum militem destinavit.”

³⁰ Egy Kubánvidéken előkerült kerek aranylemezen az oroszlanon lovagló harcossalatt egy emberfej látható. *Толстой И. и Кондаков Н.*: Русские древности. С. Петербургъ 1890. III. 106. 1., *Mavrodinov*: i. m. 108. 1.

³¹ *Mavrodinov*: i. m. 133. 1. Az állatot őznek nézi; az állat lapátos szarva és alkata azonban stilizált szarvasra mutat.

³² Uo. 41, 53. 1.; *Kozlov*: Comptes rendus des expéditions pour l'exploration du nord de la Mongolie. Leningrad. 1925. fig. 2, 7; *Griaznov, M.*: The Pazirek Burial of Altai. The American Journal of Archaeology. XXVII. 1933. fig. 7, 9; vö. *Kucelov C. B.*: Древняя История Южной Сибири. Ак. Наук СССР. 1951. 369. 1. További irodalmát l. *Banner—Jakabffy*: Bibliográfia 415–17. 1.

³³ *Kozlov*: i. m. fig. 2; *Alföldi*: Die theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institutes 1931. 405. 1. Meg kell jegyezni, hogy a szóban forgó állatot Harmatta János — mint ezt velem szóban közölte—Artamonov nyomán griffnek tartja. Griff-fel természetesen ábrázolhattak többféle szárnyas ragadozót is, mint ahogy a tárgyalt emlékek griffábrázolásai sem egységesek.

üldöz egy jávorszarvast; az egyik szárnyon repül, a másik gyalog megy az állat után. A szárnyas paszter elejti a szarvast, hazaindulva találkozik a gyalogos paszterrel, akinek megmondja, hogy hol találja meg az állat húsát. A gyalogos paszter megtalálja a szarvast, de nagyon messze jutott; a földet halban és vadban bővelkedőnek találja s örökre ott marad új hazájában. Tőle származtatja magát pl. az osztják paszter nemzetség, mely az Ob forrásvidékén lakik.³⁴ A *pastër* ~ *pašker* névben a vogul *pašxer* 'rozsomák' állatnév rejlik;³⁵ a hun ábrázoláson a szárnyas *pašxer* öli meg a szarvast; az obi ugorokat a szárnyatlan *pašxer* vezeti új hazába.

Nézetem szerint a *pašxer* névből származik a baskir népnév. A legrégibb arab adatok *bašgyrt* alakot tükröznek; nevük élő alakjai baskir *baškort*; miser-tatár *bašgyrt*, csuvas *puškört*.³⁶ Ez pontosan megfelel a vogul *pašxer* ~ *pašker* névnek, ill. annak ugor (uráli) -t képzős származéka. A baskirok eredetmondája szerint *baskir* annak a mesés állatnak a neve volt, amely új hazába vezette őket.³⁷ Midőn a baskirok nyelve török lett, a *baškirt* szó értelmét nem ismerték többé s népetimológiával a *baš kurt* 'fő [fej] farkas' szavakkal magyarázták a vezető állat nevét s „vezető féreg”-nek értelmezték.³⁸ Ismerve a vezető állat mítoszának ősiségét, alig lehet vitás, hogy ez volt az elsődleges és nem a népetimológia. A *baškirt* az obi-ugor *pašxer* 'rozsomák', mely a vogulokat és osztjákokat is új hazába vezette.

A baskirok neve és eredetmondája amellet szól, hogy az obi-ugorokkal közös eredetűek; az a tény, hogy a mohamedán források a magyarokat baskir néven nevezik, alig lehet névtévesztés eredménye, inkább kelet-európai (török vagy iráni) névhasználatot tükröz.

A noin-ulai szőnyeg, valamint az obi-ugor és baskir eredetmonda szárnyas rozsomák által leterített szarvasát ábrázolja a nagyszentmiklósi kincs 2. számú edénye. A szárnyas rozsomák, szárnyas *pašxer* vagy baskir már a baskirok előtt is ismeretlen mesebeli állat, nem csoda, hogy a szasszanida kultúrájú ötvösök griff alakban ábrázolták e szárnyas ragadozót. A griff kedvelt alakja a nomád állatszilusnak. Bár különböző mitikus és reális állatok már a pazyryki és noin-ulai emlékeken egymást váltogatva szerepelnek a támadó állatok között,³⁹ a nagyszentmiklósi kincs edényeinek griffjei a 8., 15., 16., 19., 20. sz. edényen tekinthetők a vezető állat szimbólumának s alighanem erre magyarázandó a 21. számú edényen a szárnyas ragadozó által leterített szarvas állat is.

Hogy a magyar hitvilágban az állatviaskodás szimbóluma milyen erősen élt, arra mi sem jellemzőbb, mint hogy krónikáink XI. századi eredetű része szerint a honfoglalást előidéző, pusztító erejű besenyő támadás úgy zajlott le, hogy sasok támadták meg a magyarok barmait és lovait és felfalták.⁴⁰

³⁴ *Pápai*: Osztják Népkölt. Gyűjt. Bev. XXXII.; *Berze Nagy*, Ethnographia 1927. 72. l.; vö. *Alföldi* i. h.

³⁵ *Munkácsi*: Vogul népkölt. gyűjt. II/2. 230. l.

³⁶ A névalakokra és a képzőre l. *Németi Gyula*: HonfMkial. 310. l.

³⁷ A mondát l. *Mészáros Gyula*: Magna Hungaria 48. l.; *Abd-ul Kâdir*: Türkijät Mâdzmüasy II. 136–37. l.; *Németi*: i. m. 311. l.

³⁸ Uo.

³⁹ *Kuceleb*: i. m. 378. kk. l.

⁴⁰ SRH. I. 286. l.

Az üldözött szarvas és az üldöző rozsomák eredetileg nem totemállat. Mint minden állat, önmagukban ezek is felléphetnek totemósként. Így pl. az altáji törökök minden nemzetsége más-más szarvas vadtól származtatta magát, mint jávor, iramszarvas, vadkecske és vad juh.⁴¹ Ennek megfelelően a noin-ulai leletben elő is bukkan két pézsmatulkot ábrázoló ezüstphalera; az egyiken a tulok két fenyő között kis halmokon áll; a másikon keskenysége miatt a fenyők az állat mögött látszanak.⁴² Az ujgurok Džuvajni által megőrzött eredetmondája szerint két fa (egy ciprusfenyő és egy nyírfa) között egy halom keletkezett s ebből csodás körülmények között öt állatnevet viselő fejedelem született, köztük a dinasztiaalapító Buqu khán.⁴³

Ez világosan totemisztikus eredetmonda ábrázolása.

Ugyanakkor a szarvasüldözés, a szarvas mint vezetőállat, vezéri mítosz, a nomád fejedelmek, nemzetségfők egy évezreden át kimutatható legendája; a szarvasünő csak másodlagosan vált ősanyává valamilyen hím totemállat mellett. Az „új hazába vezetés” motivuma, mely a legfontosabb vezéri ténykedést szimbolizálja, megmagyarázza, hogy miért a vezetőkhöz kapcsolódott e mítosz.

Az említett ázsiai hun fejedelmi sírok ábrázolásai után a nőstényszarvas, mint vezetőállat az európai hunok eredetmondájában tűnik fel (Sozomenos, Eunapios, Priskos, Jordanes).⁴⁴ Ezzel rokon a Prokopios által reánk hagyományozott bolgár változat, mely szerint két hun királyfi, Kutrigur és Utigur jutott szarvasüldözés során a Maeotishoz⁴⁵ és a magyar változat, mely szerint Hunort és Magyart vezette a nőstényszarvas a Maeotis mellé.⁴⁶

A türkök vezető nemzetsége farkastól származtatta magát, de hogy a szarvaskultuszt a nyugati türk kagán is ápolta, bizonyítja Hiüan-cang, aki a kagán nyári szállása mellett szelíd szarvasokat látott, melyeket halálbüntetés terhe mellett tilos volt megölni.⁴⁷

A farkas és szarvas együttesen Dzsingisz khán totemisztikus eredetmondájában tűnik fel, mely szerint a nemzetség szürke farkas és fehér szarvasünő nászából származott.⁴⁸ E bekövetkezett mítoszösszeolvadás irodalmi visszatükröződése lép elénk a perzsa Ezeregnap mondájából, mely Kína ifjú királya, Ruzsvansad történetét mondja el. Ebben az üldözött szarvasünő leveti állati bőrét és az üldöző királyfit szerelmével boldogító leánnyá válik.⁴⁹

A szarvaskultusz nálunk is vezéri nemzetségekhez kapcsolódott,⁵⁰ bár késői emlékeinkben a szarvas már keresztényesített alakban jelenik meg.

⁴¹ *Потанов*: Советская Этнография 1935. 134—52. l.

⁴² *Kozlov*: i. m. fig. 1; vö. még *Бернштам*: Очерк истории Гуннов. Ленинград. 1951. 228—29. l.

⁴³ *Juvaini*: The History of the World-Conqueror. Translated by I. A. Boyle. Manchester Univ. Press. 1958. I. 54—56. l.; Alföldi i. m. 412—16. l.

⁴⁴ *Moravcsik*, EPhK. 1914. 285—87. l.; KCsA. I. 236—37. l.

⁴⁵ Ed. *Haurv* II. 503—4. l.; *Moravcsik*, EPhK. 1914. 286—87. l.; MNy. 1930. 95. l.

⁴⁶ SRH. I. 144, 250. l.; irodalmát l. Krónikáink 35—38. l.; *Röheim*: i. m. 11. kk. l.

⁴⁷ *Chavannes*: i. m. 195. l.

⁴⁸ *Haenisch*: i. m. 1, 209. l.

⁴⁹ *Kerényi*, Ethn. 1930. 145—52. l.

⁵⁰ Vajon a kende szarvaskultuszának reminiszcenciáját láthatjuk abban, hogy a gyepükre kitelepített kékkendek egyik településének neve *Szarvaskend* (Vas megye 1236: *Zorvoskend*, *Csánki* II. 795. l.) és a Sáros megyében lakó Tekele-nem címerén szarvasagancskezű ember látható? (*Csoma*: i. m. 161—65. l.). A gyepükre kiüldözöttek szarvaskultusza csendül vissza a Vas megyei dozmati regös ének szavaiból: „Noha

Az Árpádoknak égő gyertyákkal ékes hímszarvas jelenik meg, midőn Géza és László Vác mellett rábukkan arra a helyre, ahol a váci monostort fogja alapítani.⁵¹

Anonymus szerint hímszarvas üldözése nyomán bukkant Bors vezér egy hegy tetején Borsod-Zólyom várára.⁵² Bors vezért Anonymus itt a Borsod etimológia miatt szerepelteti, viszont Zólyom váráról tudjuk, hogy az Árpád-házi királyok nyári rezidenciája volt.

„Vadászat közben” bukkann az erdélyi Gyula egy nagy római várra, ahol székhelyét, Gyulafehérvárt megválasztja.⁵³ Ez ugyanaz a mítosz mint a fentiek, de itt már az Erdélyben lakó főméltóság, a gyula székhelyéhez kapcsolódott.

A nagyszentmiklósi kincs korszója szerint egy nemzetségfő mítoszaként jelenik meg a csodaszarvas.

3. Kiterjesztett szárnyú sas mezítelen női alakot tart maga előtt; a nő kezéből ágak nőnek ki.

Ez a jelenet megismétlődik a 7. számú korszó két oldalán; itt a nő egyik kezéből nő ki ág, a másik kezében tartott edényből eteti a sast, a sastól jobbra és balra egy-egy növényi inda-szerűen ábrázolt fa nő.⁵⁴ Hasonló ábrázolást találunk a leningrádi Ermitage egyik szasszanida stílusú ezüst tálján. Az asszonyt tartó sas két óriási képzeletbeli liliumfa között lebeg.⁵⁵

Ezek a képek totemjelenetet ábrázolnak; a sas a nemzetség őse; a magához szorított nő a megtermékenyített ősanya; az emberi törzs karjaiból ágak nőnek ki, a nemzetség ágai. A 2. számú edényen ábrázolt nő karjai négy ágban folytatódnak; ez a nemzetség négy ága.

Négy elemből (phatriából) felépülő nemzetség különböző földrészekon megtalálható. Az oguz legenda szerint a törökök minden totem-nemzetsége négy ágból állt.⁵⁶ A Neşri által fenntartott oszmán származáslegenda szerint a nemzetség őse, Ertoyrul 'turul' 400 emberrel költözött ki az őshazából.⁵⁷

kimennél uram, Szent István király, vadászni, madarászni, De ha nem találnál sem vadat, sem madarat, Hanem találnál csudafiú szarvast . . .” „Ne siess, ne siess Szent István király, az én halálomra. Én sem vagyok vadlövő vadad . . .”, „Szarvam vagyok, ezer vagyon, szarvam hegyin vannak százezer sövények” (t. k. szövétnék, gyertya). (*Sebestyén Gyula: Népköltési Gyűjtemény IV. 42–43. l.*)

⁵¹ SRH. I. 394. l. vö. *Moravcsik, Ethn. 1926. 146. l.*

⁵² SRH. I. 76. l.

⁵³ Uo. 291. l. A bővebb krónikák szóbanforgó része a XI. századi Gestúra vezethető vissza, amit igazol a XI. századi okleveleinkkel és törvényeinkkel egyező *civitas* 'vár' szóhasználat (qui *civitatem* magnam in Erdelw in venatione sua invenerat, que iam pridem a Romanis constructa fuerat), valamint az ezt követő hiteles rész Sárolt házasságáról. E bővebb szöveget kivonatoló Kézai a szöveg értelmét teljesen kiforgatta, a vadászaton való vártalálást utólagos beköltözésnek értelmezve (. . . Julia . . . licet cum aliis in Pannoniam introisset, in partibus Erdevelu tantem habitavit. Uo. 166. l.). Ez a szarvasmítoszra visszavezethető szövegrész településtörténetileg értéktelen.

⁵⁴ *Maurodinov*: i. m. V., XI., XII. tábla, vö. a „Scènes représentant Ganymède et Anahita” fejezetet (uo. 94–105. l.). Hogy itt Ganymedes trójai királyfi égberegadásának mitologikus ábrázolásáról lenne szó, kizárja az a tény, hogy a sas női alakot tart. Erre különben már Strzygowski is utalt (*Altai-Iran und Völkerwanderung. Leipzig. 1917. 60–61. l.*), aki Appelgren-Kivaloval és Supkával az indiai Garuda ábrázolását látja benne, aki egy Nagát visz. Ennek valószínűtlenségére l. *Maurodinov*: i. h. 95. l. Az feltehető, hogy a perzsa Anahita istennő elképzelése befolyásolta a szasszanida ötvösöket, a kép valójában egészen mást jelenít meg.

⁵⁵ *Maurodinov*: i. m. 99. l.

⁵⁶ *Houtsma, WZKM. II. 229. kk. 1.; Vámbéry: A török faj 5–7. l.*

⁵⁷ *Nöldeke, ZDMG. XIII. 1859. 190. l.*

A székelyek minden nemzetsége négy ágából áll s tudjuk, hogy egy székely területi egység, mint pl. *Váty*, egy századot volt köteles kiállítani.⁵⁸ Érdekes, hogy a négyes hadi tagolódás átment a magyar nemzetségből a vármegyébe is. 1071-ben minden vármegye csapata *quaternatim* állt fel s Pauler Gyula mutatta ki Kinnamos adata alapján, hogy 1168-ban egy vármegyei csapatban 400 ember harcolt.⁵⁹

A jakutok a nemzetség (*usa*) ágát növényi ághoz hasonlították, levelekkel és rügyekkel.⁶⁰ 1548-ban feljegyezték, hogy a székely tisztségviselő jelképe élő ág volt, melyet abba a faluba vittek, ahol a tisztségben soron következő lófő (ágszáz) birtokolt.⁶¹

Bizonyára nem véletlen, hanem a megrendelő kívánsága volt, hogy az ötvös a nemzetség ősanjának karjaiból négy ágat növeljen ki. A másik ötvös kezére valló 7. számú edényen a nőnek csak az egyik karjából nő ki ág, ugyanakkor itt a jelenet két fához hasonló indanövény között van ábrázolva. Hogy ez itt többet jelent az indadiszítésnél, mely egyébként az edény más képeit elrendezés nélkül hálózza be, bizonyítja az Ermitage hasonló szasszanida tálja, ahol az ötvös a jelenetet két „liliomfa” között ábrázolta. Azt hiszem, hogy itt a két fa a noin-ulai ezüstphalera két fenyőjének felel meg s a termékenység szimbólumával állunk szemben.

Mit jelent a 7. számú korsón és az Ermitage tálján az, hogy az asszony eteti a sast?

A szibériai totemizmus legtisztább formájában a jakutoknál maradt fenn. Az egyik jakut nemzetség sastól származtatja magát. A sast nemcsak védik, tiltják vadászatát, hanem etetik is. Ha egy sas jelenik meg a jakut hajléka mellett, köteles megetetni, borjat vág le neki, vagy ha van hús otthon, azt adja neki. Azt beszélik, hogy hajdanában egy gazda állatállományának felét megetette a sasokkal; tavasszal a sasok meghajolva megköszönték, elrepültek s a gazda hihetetlen gyorsan meggazdagodott.⁶² A burjátoknál volt hattýú és sas totem. Ha ezeket tisztelő burjátok jurtja felett hattýú vagy sas repült el, fölfelé fröccsentettek tejet vagy pálinkát. A magát szarkától származtató burját nemzetség tagjai a szarkát etették.⁶³ A goldok tigristől származtatták magukat; a tigrist isteni lénynek tartották s áldozatot hoztak neki a vadászsákmányból. Az ajnuk medvekultuszának egyik megnyilvánulása volt, hogy ajnu asszonyok medvebocsot saját mellükön tápláltak.⁶⁴

A fenti képek etetési motívuma a totemállat táplálását ábrázolja.

Amit Anonymus Emese álma leírásában irodalmilag átformálva reánk hagyományozott,⁶⁵ annak a X. századi ábrázolását látjuk itt, a szasszanida ötvösművészet formanyelvén visszaadva.⁶⁶

⁵⁸ L. fentebb 81. l.

⁵⁹ SRH. I. 389. l.; *Kinnamos*, CB. 270. l.; *Pauler*, Hadtört. Közl. 1888. 520. l.

⁶⁰ *Thurnwald*: i. m. IV. 78. l.

⁶¹ Székely Okl. III. 289—90 l.: „... in genere Jenew [Bessenyew] Suppremus Capitanicus extitisset et frondes ad Chernaton duxisset...”; alább „*arborem forondosam*”, és „*arborem frondosam vivum*” kifejezéssel élnek. Vö. *Szabó Károly*: A zöld ág, mint a székely főtisztek jelvénye. Száz. 1889. 193—206. l.

⁶² *Зеленин*: Культ онгонов в Сибири. 183—84. l.

⁶³ Uo. 186, 187. l.

⁶⁴ Uo. 176, 172. l.

⁶⁵ SRH. I. 38 l.; Krónikáink 38. kk. l.

⁶⁶ A szibériai és permi bronzok kiterjesztett szárnyú sasa, előtte férfi kutyával (*Mavrodinov* 103. l.) nem vonható ide.

A kincsen ábrázolt sas jelenik meg néhány évszázad múlva a magyar nemzeti címerek totemállatjában.

4. Szárnyas oroszlán koronás emberarcúval; hátán lángfürtű égi alakot hord, mely párdüra vadászik. A 7. számú korszak két oldalán a szárnyas emberarcú oroszlánon ülő lángkoronás alak egy diadémot tart, vele együtt azonban megjelenik egy szárnyatlan emberarcú lángkoronás ló is, amely a hátán egy közönséges simahajú ifjút hord és azzal viaskodik.⁶⁷

Először is az emberarcú oroszlán és ló szerepét kell tisztáznunk.

Az ujjur előzményekből a X. században kinőtt Karachanida birodalom emléke az 1069/70-ben írt Kutadyu bilik, 'a boldogulás tudománya' az uralkodó harcosait a következő szavakkal szimbolizálja: „... wenn ein Löwe Anführer der Pferde wird, so werden alle Pferde zu Löwen, ist aber ein Pferd Anführer der Löwen, so sind die Löwen nur für Pferde zu zählen...” (Radloff).⁶⁸ A harcosok vezetője tehát oroszlán kell legyen; a közönséges harcost a lóval jelképezi.

Az oroszlán a középkorban egész Előázsiaiában honos volt; legészakibb előfordulása Nyugat-Turkesztán területén az Oxus vidéke. A perzsa birodalomban fejedelmi vad volt; az uralkodók oroszlánokat is tartottak udvarukban. Jellegzetes alakja a szasszanida művészi ábrázolásoknak. Kultusza innen terjedt el a nomád világba és Kínába.⁶⁹

A török *arsilan* 'oroszlán' szó először egy 576 körül szereplő nyugati türk főember, 'Aqoilaq' nevében tűnik fel.⁷⁰ Fentebb láttuk, hogy *Alp Arslan* 'hős oroszlán' egy turfáni ujjur uralkodó címe. A karachanida harcos oroszlán és ló szimbóluma visszavezethető a türk birodalomba s így kapcsolatba hozható a bujruksággal. A szárnyas oroszlán és ló Kínában is megjelenik; utóbbi Észak-Kínában türkökkel kapcsolatba hozhatóan. 683-ból való sírkövön szárnyas ló áll; a ló sörénye három ékben van ábrázolva, ami a türk sziklarajzok loábrázolásainak elmaradhatatlan kelléke.⁷¹ A nagyszentmiklósi kincs mítikus állatát a perzsa képzőművészetben fedezte fel Mavrodinov.⁷² Emberarcú koronás, sörényes, oroszlánfarkú patás állat, a hátán Mohamedet az égbe viszi; Mohamed fejét lángok övezik. A mítikus állat neve *burāq*.⁷³ A kincsen ábrázolt mítikus állat olyan közel áll a mohamedán burak-ábrázoláshoz, hogy fel kell tennünk, hogy a megrendelő elképzelését mohamedán ötvös kivitelezte. Maga a motívum azonban végső fokon nem az iszlám világból ered, hanem sztyeppei gyökerekből táplálkozik.

⁶⁷ Mavrodinov a szárnyas oroszlánban griffet, isteni eredetű királyóst látott, mely a királyt hordozza hátán; az emberarcú lóban kentaurt keresett (i. m. 119, 129. kk. l.). Az egészet hellenisztikus körből eredeztette.

Az oroszlán által hordott korona, mely a két fület is bezárja, tulajdonképpen homlokpánt (Stirnreif), melynek közepén elül egy leveles ill. lilomszerű dísz emelkedik, s így abba a IV—V. századra datált típusba sorolható, amely Keres közelében és az Ural folyó melletti Šipovonál került elő. (Schramm: MGH. Schriften XIII/1. 129, 131. l. és Abb. 5a., 6a.).

⁶⁸ Das Kudatku Bilik 82, 28—29.; Wb. I. 328. l.

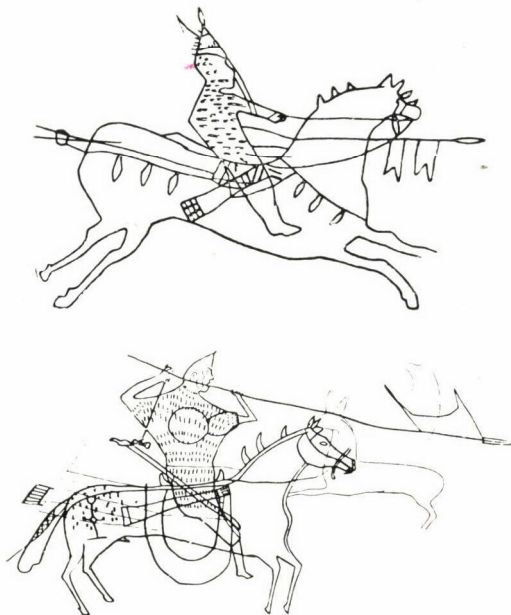
⁶⁹ M. Fuad Köprülü, İslâm Ansiklopedisi I. 598—609. l.

⁷⁰ Moravcsik: ByzTure. II. 75. l.

⁷¹ Strzygowski: Asiens bildende Kunst. Augsburg. 1930. 298—99. l.

⁷² I. m. 131—32. l.

⁷³ Enz. Isl. I. 827. l. szerint a Koránban az állat neve még nem szerepel, de a későbbi miniatúrafestészetnek és költészetnek kedvelt témája. Burak szolgált legenda szerint Ábrahámnak is háts állatul, amikor fiát, Izmailt meglátogatta Mekkában. Nevét az arab *bark* 'villám' szóval veti össze.

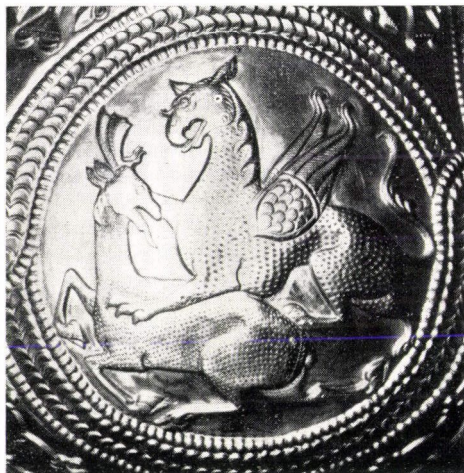
1. Türk rovásírásos sziklarajzok Szulek mellől (Altáj-Jenyiszej vidék)

2. „Türk” lovas a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszjáról

3. A Bayeux-i kárpit normann lovasai (1066 után)

1—2. Szárnyas ragadozó állat leteríti az üldözött szarvast. A nagyszentmiklósi kincs 2. és 21. számú edényéről

3. Szárnyas ragadozó állat leteríti az üldözött szarvast. Noín-ulai rátéthímezéses szőnyegről (Ázsiai hun emlék i. sz. kezdete tájáról)

1—2. Totemjelenet a nagyszentmihályi kincs 2. és 7. számú korsójáról

3. Totemjelenetet ábrázoló ezüstpálya (Szasszanida munka. Perm vidékéről a VI. századból)

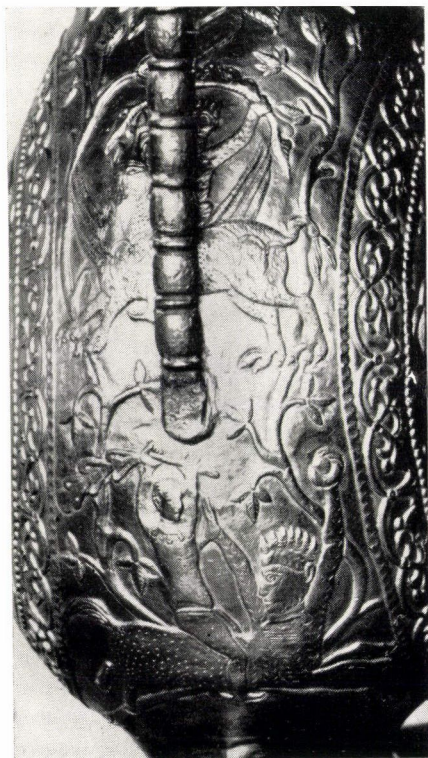
4. Pézsmatulok totemöst ábrázoló ezüstpálya (Noin-ulai kurgán-sírból i. sz. kezdete tájáról)

1. Türk kagánős (Isten) az oroszlámmal jelképezett törzsfő hátán (a 2. számú korszáról)

2. Mohamed a burak hátán (Perzsa miniatúra a XIII. századból)

3—4. Az égi uralkodó az oroszlán-burak és a földi uralkodó a ló-burak hátán (A nagyszentmiklósi kincs 7. sz. korszáról)

A Kubán-vidéken került elő egy aranylemez, amely emberfejű oroszlán hátán egy buzogányt tartó embert ábrázol; alatta levágott emberfej.⁷⁴

Oroszlán szavunk honfoglalás előtti török jövevényszó.⁷⁵ Tekintettel arra, hogy a magyarok által lakott területen oroszlán nem élt, ezt a szót keletről hozott szimbolikus értelme tarthatta fenn. Ha a magyarok az oroszlán jelképet Európában ismerték volna meg, ugyanúgy nyugati neve lenne, mint a párdücnak vagy elefántnak.

A magyar társadalomban a türk bujrukból lett az *úr*, a törzsfő. A bujruk seregvezető jelképe az oroszlán. A fentiek után nem csodálkozhatunk azon, hogy minden magyar törzsfői nemzetség címerében oroszlánt találunk. Az Elődtől származó Csák-nem, az Óndtól származó Kalán- (Bor-) nem, a Töhötömtől (Téténytől) származó Zsombor-nembeli Ördögök; a Gyulától származó Kán-nem, az Ajtonytól származó Szuhayak címerében egyaránt lépő vagy ágaskodó oroszlán van; ugyanakkor minden nemzetségtől származó nemzetség címere totemállat. A bujruk eredetileg nem nemzetségtől (bég), hanem a katonai kíséret tagja, idegenből jött harcos. Jelképe nem totemjelkép, hanem a harcos szimbóluma.

Az oroszlán tehát Magyarországon az *úr* 'törzsfő' jelképe, aki országon, törzsön uralkodik. Ebből következik, hogy a II. Endre aranybullájának címerén jelentkező hét oroszlán a „hét ország” uralkodójának jelképe.⁷⁶ Hogy mennyire tudatos volt ez még 1200 körül is, mutatja Anonymus esete. Anonymus szerint hét magyar és hét kun vezér foglalta el az országot. Anonymusról, *P. magister*-ről ma már tudjuk, hogy III. Béla jegyzőjével, Péter mester esztergomi préposttal azonos.⁷⁷ III. Béla esztergomi kápolnájában a királyi trónus mellett jobbra és balra 7—7 oroszlán díszítette a falat, amit az Anonymus Gestájában szereplő 7—7 vezér jelképeinek kell tartanunk s Anonymus hatására vezethetünk vissza.

Ugyanez a címerszimbolizmus fejlődött ki néhol Európában; annyi oroszlán, ahány tartományból az ország áll.

Magyarországon a vezéri nemzetségek címerében kivételt képez a Kuruszán kündütől leszármazó Kartal-Kuruszán nembeli családok címere. A kihalt pomázi Cziko és bodoni Csuda család címere egyező módon kék égben lebegő szárnyas emberalak (angyal). A Cziko és Csuda család közös őse a XIII. század előtt élt,⁷⁸ ami a címerkép korai voltát bizonyossá teszi. Ez a címer az égi származás tudatának utolsó maradványa.

Ezek után megkísérhetjük a nagyszentmiklósi kincs szóbanforgó ábráit megfejteni.

A 2. számú edényen az emberarcú koronás oroszlán a magyar törzsfő jelképe, az *úr*, aki ország felett uralkodik. A szárnyas oroszlán az égbe jutott oroszlán, a törzsfő őse, a türk bujruk.

⁷⁴ *Mavrodinov*: i. m. 108. l. A lemezt a szarmata fémművesség emlékének tartják.

⁷⁵ *Gombocz*: BTLw. 110. l.; *Németh Gyula*: Melich Eml. 293—95. l.

⁷⁶ A 9 ill. 11 oroszlános címer heraldikai variáns lehet.

⁷⁷ *Szilágyi Loránd*: Az Anonymus-kérdés revíziója. Száz. 1937. 176—201. l.

⁷⁸ A Kartal-Kuruszán nemzetségre l. *Karácsonyi*: MNemz. II. 306. l.; kiegészítendő az általa nem ismert 1300-i oklevél (*Gárdonyi*; Budapest tört. okl. eml. I. 1936. 347—49. l.) adataival. Vö. Bud. Rég. XVI. 19. l. és *Makkai*: Pest-megye műemlékei. Bpest, 1958. I. 76. l. A Cziko címerre l. Turul XXVI. 9. l.; a Csuda címet *Siebmacher*: Wappenbuch. Ungarn 90. tábla. Vö. még Magyarország címeres könyve I. 1913. 133, 138. l.

S ki az a lángfürtű égi alak, akit a bujrukós a hátán visz vadászni, — akit a mohamedán ötvös a lángoló fejű Mohamedhez hasonló szerepben jelenít meg? Ez maga a kagánós, a türk Istemi kagán: az égben lakó Isten.

A 7. számú korszó két oldalán egy szárnyas oroszlánburak hord egy szakállas koronás emberalakot, aki széles diadémszerű jelvényt tart a feje fölött. Alatta, ill. a másik oldalon felette egy szárnyatlan lánghajú lóburak hátán közönösleges síma hajú ifjú ember ül. Az őt hordó ló-buraknak két keze is van; egyikkel le akarja taszítani ifjú lovasát, másik kezében ütésre készen kerek tárgyat tart; lovasa védekezik, lecsapni készül egy ággal az őt hordozó s megtámadó burakra.

Az oroszlánburaknak szárnya van, tehát már nem él s így nem lehet az élők sorában az a reálisan megrajzolt szakállas koronás uralkodó sem, akit oroszlánja szárnyakon repít az égben. Ezzel szemben élő ember szimbóluma kell legyen az a férfi, aki szárnyatlan lóburak hátán ül s azzal viaskodik.

A törzsfők által hordott megdicsőült uralkodót látjuk itt szembeállítva egy emberfiával, aki a lovas harcosok fölé kerekedett, de azok harcolnak ellene s ő küzd az uralomért.

Ezek a vonások a magyar kettős királyság sorsára emlékeztetnek bennünket; arra az uralomváltásra, ami az utolsó égi kündü halálával bekövetkezett, amikor az egyeduralmat egy emberfia ragadta magához.⁷⁹

5. A 7. számú korszó felső peremén két lépő, vadászó és két álló daru alakját látjuk.⁸⁰

Ibn Fadlān leírja, hogy a baskirok a darut különös tiszteletben részesítik. Azzal okolták meg, hogy egyszer harcban állottak s az ellenség erőt vett rajtuk. Ekkor darvak szólaltak meg a hátuk mögött, mire a győztes ellenség megrémült s a baskirok győzedelmeskedtek a győzőkön. Azóta tisztelik a darut s azt mondják: „Ezek a mi isteneink, mert ellenségeinket legyőzték”, s ezért imádják őket.⁸¹

A daru ezen az edényen azt jelentheti, hogy ha a darvak megszólalnak, akkor a győztesből legyőzött lesz.

*

A nagyszentmiklósi kincs a türk nomádállam utolsó hagyatéka. A türkök aranykincseire vonatkozóan elég a bizánci követ, Zemarchos tudósítását idéznem. A nyugati türk jabyu, Sizabulos, a bizánci követet arany trónuson fogadtá, melynek kerekai is voltak. A sátorban adott lakomán a kagán szín-aranyból készült kereveten trónolt; a sátor közepén arany korszók, kannák és hordók heverték. Másnap egy másik helységbe vezették a követet, melynek faoszlopait arany borította, az arannyal bevont kerevetet négy aranypáva tartotta. A helység előtt hosszú sorban ezüst kosarakkal, ezüst tálakkal, ezüst állatszobrokkal megrakott szekerek álltak. A követ véleménye szerint a látott tárgyak szépsége nem marad el a bizánci ízlés mögött.⁸²

⁷⁹ Történeti háttérét l. Bud. Rég. XVI. 22. kk. 1.

⁸⁰ *Mavrodinov* (i. m. XI—XIV. tábla, vö. 137—38. l.) golyának tartja; a csőr rövidege daru mellett szól, míg a tollazat inkább golyóra mutat. Ural-vidéki — észak-ázsiai hagyományokról lévén szó, daru mellett kell döntenünk, mely e területen otthonos.

⁸¹ Ed. *Zeki Validi* 37. l.

⁸² *Menandros*. Exc. de leg. ed. Boor 192—95, 452—54. l.; Vö. Moravcsik Gyula fordítását: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk. Györffy György. Bpest, 1958. 45—46. l.

Itt kell keresnünk a nagyszentmiklósi kincs gyökereit, amit kétségtelemné tesz az edények türk rovásírása.

Milyen fémművesség volt az, amely ezt létrehozta?

László Gyula két csoportot különböztet meg benne: egy kaukázusi hatásokat mutató csoportot s egy csoportot, melynek veretei XI. századi pénzeink jelein tükröződnek.

Magyarországon a fejlett ötvösség gyökereit két olyan etnikumban kereshetjük, amely Etelközben csatlakozott a magyarokhoz: az alán és a káliz.

A kaukázusvidéki alánoknak egy törzse csatlakozott a magyarokhoz; ezek a mohamedán oszlárok, másnéven varsányok. Az alán fémművesség fejlett volta ismert; a Kaukázusban tudunk olyan alán faluról, mely tisztán kardművességgel foglalkozott.⁸³ Az alán kardművesség emléke lehet *kard* szavunk, mely oszét (alán), végső fokon iráni jövevényszó.⁸⁴

A másik jelentékeny etnikum a khorezmi, magyarul káliz. Ennek a szasszanida birodalomból kivált etnikumnak a kezenyomát őrzi fémművéségünk szasszanida stílusa. A kálizok tették ki Kazárországban az iparosság jelentékeny részét. Magyarországon a fémművességben elfoglalt szerepükre elég emlékezetbe idéznem, hogy a XI–XII. században a pénzverők neve magyarul káliz (*caliz*) volt. Így megérthető, hogy stílusuk nyoma Árpád-kori pénzverésünkön mutatkozik. Befejezésül annyit jegyzek meg, hogy Magyarországon a heraldika az ötvöst szerecsen 'szaracén' alakjában ábrázolta.

Lehet, hogy a nagyszentmiklósi kincs edényeinek egy csoportja idegenben készült, de ezt feltenni nem szükséges, mert Magyarországon maga Khorezm és a Kaukázus művészete volt jelen.

A honfoglalók régészeti hagyatéka

A nagyszentmiklósi kincs elhelyezése felveti honfoglaláskori régészetünk kérdését.

Amióta Jankovich Miklós 1835-ben közzétette a benepusztai leletet, egy honfoglaló vitéz I. Berengár pénzeivel datált lovas sírjának anyagát,¹ honfoglaláskori régészetünk az ezzel rokon leletanyagban találta meg azt, amit általában a magyarral azonosított.

Ez a felfogás azon az elképzelésen alapult, hogy a honfoglaló társadalom etnikailag nagyjából egységes rokonsági csoportokban költözött be. Voltak köztük jobb módúak és szegényebbek, de mind lovas vitézek voltak.

Milyen kép alakul ki vizsgálatunk nyomán a „türkök országa” társadalmáról és hogyan viszonyul ehhez a régészeti leletanyag?

A társadalom csúcsán belsőázsiai türkök vannak. Nem bizonyos, hogy ez a türk elem átment a kazár fejlődésen, mert a magyarok bekapcsolása a türk birodalomba megtörtént a VI. század végén, a VII. század elején.

A társadalom harcos rétege, a törzsfők katonai kísérete Kelet-Európában alakult ki, főként azokból a népekből, amelyek a kazár birodalomban a harcos

⁸³ Pauly—Wyssowa I. 1282. l.

⁸⁴ Bárczi: SzófSz.

¹ Egy magyar hősnek — hihetőleg Bene vitéznek —, ki még a' tizedik század' elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újonnan felfedezett tetemeiről, 's öltözetének ékességeiről. A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. II. 1835. 281—96. l. I—III. tábla.

elemet alkották. Magyarországon az Árpádok jobbágysága sokféle elemből tevődik össze. Ezeket telepítik rá egy-egy kisajátított falura a központok körül és maradvány nemzeti birtokok közé.

A nemzetségek zöme a Volga vidékéről származik. Etnikailag magyar és magyarral egybeolvadt ogur-bolgár. Társadalmilag rétegződött: a nemzetségfők, bőség rétegeire és az elszegényedett rokonok, az ínség rétegeire. Az előbbiek gazdag állatvagyonnal rendelkeznek, az utóbbiak állattartás mellett földet művelnek és halásznak — mint Ibn Rusta és Gardízi az etelközi magyarokról világosan megmondja. Az ínség, a nép harci vállalkozásokban nem vesz részt, tőlük az uralkodó csak hűséget követel.

A IX. században csatlakozott a magyarokhoz több új etnikum, mint katonai segédnép: a Volga-melléki bolgár székely, a kaukázusvidéki alán és a khorezmi káliz, a skandináv varang; e két utóbbi később is töltődött fel újabb beköltözőkkel. Ezekből s a törzsfők katonai kíséretéből tevődik ki a kalandozók derékhada. A mohamedánok a legjobb fémművesek és ötvösök, ugyanakkor kereskednek az arab országokkal; a varangok kereskedelmi kapcsolatban állnak az északi országokkal.

Hogyan lehet, hogy e különböző etnikumokból álló, sokrétű társadalom a régészeti anyagban egy lényegében egységes harcos emléktárhelyben jelentkezik?

A nép zöme nem harcolt; ezek ugor eredetű *falu* (eredetileg talán 'nagy család') szavunk tanúsága szerint nagyobb lélekszámú közösségekben éltek. Hogyan lehet hát, hogy nagyobb lélekszámú honfoglaló temető eddig még nem került elő, csak bizonyos vidékeken kis temetők, de főként elszórt magános sírok, s ezek száma is megdöbbentően kevés 10 törzs népehez képest?!

Vajon a temetkezési rítusok rovására kell írunk a leletanyag hiányát? A magyarok nem a földbe temették halottaikat?²

A temetkezési szokások vizsgálata arra mutat, hogy azok az etnikumok, amelyekből a tíz törzs elemei összetevődtek, jórészt temetkeztek s égetéssel, földfelszínre való kihelyezéssel, vízbe temetéssel csak feltevészerűen számolhatunk kisebb etnikai csoportokban.

A törkök a temetéskor a halott lovát és használati tárgyait elégetik, a halottat sírba helyezik, melléteszik a hamvakat s a sírba követet tesznek.³ Az obi-ugorok halottaikat fatörzsből kivájt csónakba téve temetik el; északi

² A kérdéssel behatóan foglalkozik *Szendrey Ákos*: Ethn. 1928. 1—26. l. és *Moór Elemér*, Acta Ethn. 1951. 59—85. l. Moór abból a körülményből, hogy a kalandozó magyarok 926-ban két Sankt Gallenben meghalt vitézt elégettek, arra következtet, hogy a kabarok halottaikat elégették. A kalandozók sok etnikumból tevődtek össze, úgy hogy ez az adat legfeljebb annyit jelent, hogy Magyarországon volt olyan etnikum, amely elégette halottait. Lehet azonban, hogy itt is csak rendkívüli körülmények között, idegen földön gyakorolt temetkezési módról van szó. Az égetés és földbetemetkezés egyidejű megléte több népnél kimutatható.

³ *Thomsen*: Inscriptions de l'Orkhon 59—60. l.; ZDMG. 1924. 132. l. Részleges égetéssel temetkezésre a magyarországi népvándorlási anyagban van példa (*Osallány*, Arch. Ért. 1953. 135. l.). Ilyenféle ritussal volt eltemetve Sasvári Sándortól nyert értesülés szerint az a nő csontváz, melyet Gallus Sándor 1944-ben a pomázi Nagyesikóvár oldalán levő Holdvilágárok felső kőtömbjeinek sajnálatosan robbantással történt eltávolítása után feltárt. A női csontváz mellett hamuréteg, egy szarvas csontváza és üveg-pohár törmeléke került elő. A hely a pomázi Czikók nemzetségének temetkezőhelye lehetett. A kőtömbök mögötti sziklafal kürtős barlangja eszünkbe idézi a kínai források adatait, mely szerint a törkök minden évben elküldtek egy főméltóságot az ősök barlangjába áldozatbemutató végett (*Chavannes*: i. m. 15. l.).

vidékeken a földre helyezik és faépitménnyel befedik, ami a fagyott talajú földre való költözés eredménye.⁴ A Volga—Káma-vidék ananyinói népessége sírba temetkezett;⁵ hasonló módon a volgai bolgárság, a Volga vidékén lakó mohamedánok és kálizok. Utóbbiak a sírra kopját tűztek.⁶

Égetik halottaikat az arab források szerint az oroszok és a szlávok egyaránt s a mordvinokkal azonosítható burdászok egy része.⁷

Kelet-Európa népei temetkezésének ismerete alapján nincs okunk feltenni, hogy a magyarok általában és a csatlakozott székely, káliz, alán nemzetiségek a temetkezésnek olyan módjával éltek, melynek során a tetem és mellékletei megsemmisültek, bár ez a lehetőség egyes etnikai csoportoknál ki nem rekeszthető, amint a burdászok sem egységesen temetkeztek.

Ha pedig ezzel a lehetőséggel általában nem számolhatunk, akkor a megoldás a régészeti leletanyag etnikai meghatározásában rejlik.

1954-ben Szőke Béla „Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez” c. tanulmányában egy szűkebb terület beható vizsgálata alapján mutatott rá a kérdéskomplexum egyik jelentős mozzanatára, a társadalmi rétegződésre. Ezt írja: „Az egyenként vagy kevesedmagukkal előforduló, mellékletekben többnyire gazdag lócsontos sírok véleményünk szerint a honfoglaló magyarság vezető rétegének halottait takarják... az eddigi honfoglaláskori magyarság tartott lócsontos sírok csak a magyarság egy rétegét képviselik, az ugoros magyarsághoz az idők folyamán csatlakozó és uralkodó szerepet játszó törökös népelemet. A katonáskodó és az állandó megtelepedés életformájára átálló magyar köznép sírjait minden bizonnyal máshol, másfajta temetőkből kell keresnünk.” Tanulmányában rámutatott azokra a Csongrád, Sopron, Pozsony, Komárom megyében és másutt kiásott szegényebb, egyszerűbb használati tárgyakat tartalmazó temetőkre, melyek között néhol egy-egy lovas sír is feltűnik.⁸ Ez a részben S-végű hajkarikával jellemzett és XI. századi pénzkel datált kultúra a törökkorban elpusztult Drávaszád (‘Dráva-torkolat’) mezőváros⁹ mellett kialakult újkori Bielo Brdo falu északi részén történt feltárás révén vált ismertté;¹⁰ országos elterjedése alapján újabban az a vélemény nyomul előtérbe, hogy kialakításában a magyarságnak jelentékeny szerepe volt.¹¹ Eredetének tisztázásához a nagylétszámú temetők környékének az Árpád-kori helynévanyaggal való összevetése bizonnyára hozzá fog járulni.¹²

⁴ *Karjalainen*: Religion der Jugra-Völker. I. 1938. 97. kk., 109. l.; *Solyomossy*, Ethn. 1930. 75. l. Solyomossy a csónakos temetkezés emlékét látja a csónakalakú fejfákban.

⁵ *3őpyesa*: i. m. 124. l. Csak részleges égetési nyomok mutatkoznak a sírokban ritka esetben.

⁶ *Czeplédy—Harmatta*: Ibn Fađlān über die Bestattung der Wolga-Bulgaren. Arch. Ért. 1946—48. 363—64. l. Harmatta a magyar, főként pedig a székelyeknél általános kopjás temetkezés gyökereit ebben ismeri fel. Vö. még MHK. 165—66. l. és *Zeki Validi*: Ibn Fađlān 64. l.

⁷ MHK. 160, 175—76, 256. l.

⁸ Arch. Ért. 1954. 136. l.

⁹ *Csánki* II. 281. l.

¹⁰ *Brunšmid*, Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva 1903/4. 31—76. l.

¹¹ *Kralovánzky Alán*: Adatok az ún. S-végű hajkarika etnikumjelző szerepéhez. Arch. Ért. 1956. 206—15. l.

¹² E tekintetben az első kezdemény Kralovánzky tanulmánya, aki *Kniezsa*: Magyarország népei a XI. században c. tanulmányának adatait veti össze az S-végű hajkarikás sírok elterjedésével. Ezt a módszert el lehet mélyíteni olyan helyeken, ahol korai határjárás és feltárás egybeesik.

A felvetett kérdéscsoport azonban ezzel nincs megoldva. A honfoglaló magyar törzsek több távoli területről származnak, több eltérő etnikumot képviselnek, s ezek összeolvadása, különösen a 860 után csatlakozott és 881-ben még önállóan harcoló kabarok esetében nem tehető fel. Hozzáveendő ehhez, hogy a gazdag lócsontcs, övgarnitúrák sírok az ország egyes vidékein nagyszámmal fordulnak elő, márpedig nem valószínű, hogy a gazdagok bizonyos vidékeken tömörültek volna.

Ha most térképre vetítjük a jellegzetesen magyarnak tartott „szasszanida” övgarnitúrák lovas sírok előfordulási helyeit, kiderül, hogy ezek nagyobb tömegben, nagycsaládi temetőket kitevő együttesben csak a dukátus egyes megyéiben fordulnak elő, ahol bizonyos kabar etnikumok laktak.

Ilyen típusú temetők főként Szabolcs és Zemplén megyében kerültek elő (Kenézlő, Bezdéd, Eperjeske, Bashalom, Bodrogvécs stb.), de felbukannak a szomszédos Biharban is (Hencida). Más területen legsűrűbben Nyitra megye síkföldi részén kerülnek elő, és, mint erre Szőke Béla felfigyelt, Pozsony megye határán a leletanyag megszűnik.¹³

Elterjedésükre jellemző, hogy az elmúlt évben a következő helyeken találtak honfoglaláskori sírokat: Tiszabercel, Rétközberencs, Gáva, Nádudvar, mind a négy a középkori Szabolcs megye, s Szarvas Békés megye.¹⁴

Magányos és szegény sírokkal társult előfordulás az országban sokfelé megfigyelhető, de itt is bizonyos szórt csoportokban jelentkezik, többnyire uralmi központok körül, olyan vármegyékben, amelyek már a X. század folyamán az Árpádok uralma alatt voltak (Pest, Győr, Komárom, Csongrád).

Bizonyos megyékben egyáltalán nem található, így pl. a Bulcsú uralmi területnek mondható Zala és Vas; egyes déli megyék, mint Baranya, Valkó, Bács, Torontál, Keve, Krassó, Temes; az északnyugati részeken Moson, Pozsony és a bécsi medence, északkeleten Szatmár megye területén, holott a történeti adatok és a törzsnévi helynevek tanúságot tesznek e részek korai megszállásáról.

E leletanyag jellemző melléklete a mohamedán kereskedelemre valló dirhem, a kalandozásokban való részvételt bizonyító nyugati érem és a szasszanida stílusú fémművesség kiváló terméke, a tarsolylemez.

A fentiek alapján arra következtettek, hogy e leletanyag etnikailag elsősorban a kazár birodalomból kivált káliz- és alán elemekhez, társadalmilag a katonai kíséretet alkotó harcosokhoz kapcsolható. Nemzetségi, nagycsaládi kötelékben a Felső-Tiszavidéken és talán Nyitrában éltek; az országban másutt való magányos előfordulásuk a részben belőlük álló s az ő divatjuk szerint öltözködő harcos jobbágyság, a katonai kíséret leletanyaga. Hogy a káliz-alán divat mennyire hatolt be a magyar nemzetségfők és a nemzetségek társadalmába, arra ma még biztosan nem mondhatunk; bizonyos jelek azonban arra mutatnak, hogy nem tudott gyökeret verni. Egyes nemzetségek ill. vármegyék területén való teljes hiánya mellett felhozható, hogy a többszázra tehető magyar törzsnevű faluban, ahol az Árpádok új, X. századi magyar harcos jobbágysága lakott, ilyen stílusú leletanyag alig került elő, ugyanakkor a lelőhelyek közül *Koronc* neve káliz, *Bercel* neve barszil etnikumra mutat.

Az elmondottak összhangban vannak a magyar embertan legújabb eredményeivel. Lipták Pál 1953 és 1956 között kiadott tanulmányaiban ki-

¹³ I. m. 134. 1.

¹⁴ *Korek József*: Néhány legújabb ásatásunk. A tudomány világa. 1957. 52. sz.

mutatta, hogy az általa átvizsgálta magyar honfoglaláskori embercsontanyagban 19%-ra tehető a tiszta pamiri (iráni) típus. Ez az iráni nyelvű kálizok típusa lehet. Ginsburg a kazár Sarkel melletti kurgán ásatásakor bukkant ezzel azonos fajtájú csontanyagra.¹⁵ A törökös megjelenésű alán (oszlár, varsány) etnikumot az a turanid-taurid típus képviselheti, amely pl. *Eszlár*-on előkerült.¹⁶

A fentieket tudva másképpen ítélni lehetjük meg a honfoglaláskori leletek etelközi előfordulását. Ibn Rusta, Gardízi és Marvazí szövegeiből ma már kétséget kizáróan megállapítható, hogy az etelközi haza a Dontól a Dunáig terjedt ki, délen a Fekete-tenger volt a határa, északon a szlávok.

E nagy területen magyarnak ismert leletanyag csak a magyar lakterület északi szélén, az erdő és sztyepp határán, ill. az erdős sztyeppen került elő, a Dontól a Dnyeszterig a nagy folyók völgyében.¹⁷

Kiderül ebből, hogy a hét törzs peremterületén — ugyanúgy mint Magyarországon — a kazároktól átpártolt határvédő kabar törzsek laktak. Verhnye Szaltovonak a magyarországgal rokon alán leletanyaga¹⁸ nyilván oszlár-varsányok hagyatéka. De megvilágosodik az orosz őskronikában való ellentmondás is, amely szerint a 859 és 885 évek között kazárok adóztatták a szláv törzsek egy részét;¹⁹ abban az időben, amikor kazároktól függetlenedett hét magyar törzs ékelődött a kazárok és szlávok közé s a peremterületeken határvédő kazár-kabar etnikumok laktak. Az orosz őskronika adata tényleges helyzetet tükröz.

Ezzel megoldódik egy kérdés, de elénk mered egy még nagyobb kérdés. Milyen leletanyag őrzi a hét törzsbe tartozó „bégek és a nép”, valamint a Volga vidékéről származó bolgár (szuvar és székely) néprészeknek az etnikumát?

Ha ezek az etnikumok a földbe temetkeztek, akkor felmerül a kérdés, hogy emlékanyaguk vajon nem abban a sokrétű népvándorláskori anyagban lappang-e, melyet ma avar gyűjtőnév alatt foglalnak össze.

Anélkül, hogy ezt a kérdést minden részletében meg tudnám oldani, legyen szabad néhány ellentmondásra felhívnom a figyelmet, amely a történeti adatokból nyert kép és a régészeti anyag mai interpretálása között fennáll.

1. A történeti források a IX. században az avarság elenyészéséről tesznek tanúságot. Ennek alapja nyilván az, hogy az avarság zöme a nagyobb lélekszámú szlávság között a bolgárokhoz hasonlóan nyelvileg elszlávosodott, politikailag pedig az avar birodalom területét birtokbavevő társadalmakba épült be. Avar tömegekről a IX. században az írott források alapján aligha beszélhetünk. Ezzel ellentétben a régészet mindinkább későbbre, legutóbb Csallány a VIII—IX. századra datálja azt a bronzöntéses griffes-indás övgarnitúrájú népvándorláskori anyagot,²⁰ melyet Hampel a népvándorláskori

¹⁵ Acta Ethn. III. 1953. 289—338. 1.; Acta Linguistica 1954. 153—56. 1.; Acta Orientalia V. 288—312. 1.

¹⁶ U.ő. Acta Arch. 1951. 241. 1.; az egész leletanyag térképes áttekintését adja *Nemesküri és Gáspárdy*: Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici. V. 1954. 522: 1.

¹⁷ Vö. *Fettich*: A honfoglaló magyarság fémművessége. Arch. Ért. XXI. 1937. 45. kk. 1.

¹⁸ *Zakharov—Arendt*: Studia Levedica. Arch. Ért. XVI. 1934. 7. kk. 1.

¹⁹ *Hodinka*: i. m. 36—39. 1.; *Повесть* 1950. 18—20. 1.

²⁰ Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Bpest. 1956. 11. 1.

leletcsoportokban 2. számmal jelölt²¹ s Alföldi az avarokhoz kapcsolt.²² Ez az anyag igen nagy, sokszáz sírt tartalmazó temetőekben jelentkezik.

2. A magyarság hét törzse 896-ban olyan tömeggel vette birtokba Pannóniát, amely számbelileg felülmúlta az itt talált lakosságot. Ezért tudott nyelve megmaradni. A beköltözött magyarság tömege nagy sírmezőkben kell jelentkezzen, mert az árpádkori falu fejlődése a tatárjárás előtt nem kisebb települések egyesülésére, hanem éppen ellenkezőleg, nagyobb települések osztódására mutat. A veszprémvölgyi görög oklevél szerint I. István korában a Balaton melletti Szárberény (Vörösberény) faluban 54 család élt; a Duna melletti Szántón (Tass határában) 57 család lakott.²³ Ez hozzávetőleg 250 embert jelent, ami három X. századi generáció alatt legalább 750 sírnak felel meg. Az a felfogás, hogy a magyarság kis egységekben települt meg, csak a honfoglaló „magyar” régészeti anyag téves interpretálásán alapul. A X. századi magyar anyagra nézve tehát nagy úr mutatkozik, ugyanakkor, amikor az „avar” anyag késői csoportja indokolatlanul nagy tömegben (500—1000 síros temetőben) jelentkezik.

3. Az avarság a történeti források tanúsága szerint jellegzetes állattenyésztő nomád nép volt. Ezzel ellentétben áll, hogy az avarnak minősített nagylétszámú bronzöntéses griffes-indás temetők túlnyomó többségükben ló és fegyver nélkül eltemetett sírokat tartalmaznak és mellékleteik inkább földművelést folytató lakosságra vallanak.²⁴

4. Az avarkori leletanyaghoz Csallány 13 különböző leletcsoportot számít hozzá,²⁵ ugyanakkor, amikor a sok rétegre és etnikumra bomló honfoglaló magyarságot lényegében egy harcos csoportra valló leletanyag s az azzal rokon szegényebb réteg képviseli.

5. A győri avar temetőből, melynek sírjai főleg IV. századi római pénzeket tartalmaznak, a sorban fekvő 26. és 47. számú sírból Provence-i Hugó (926—45) és II. Lothár (945—50) érmei kerültek elő.²⁶ Ugyanakkor IV. századi római érmek X—XI. századi magyar temetőkből gyakran kerülnek elő; így pl. a Szentes-szentlászlói, Székesfehérvár-maroshegyi, Székesfehérvár-rádiótelepi temetőben IV. századi érmek, Halimba XI. századi temetőjéből számos IV. századi római és X. századi nyugati érem.²⁷ Bielo Brdo temetőjéből XI. századi magyar érmek mellett római pénzek.²⁸ A harcos jobbágyréteg, amely a kalandozásokban résztvett és mohamedán eleme kelettel kereskedett, numizmatikailag elválasztandó a „bégek és a nép” társadalmától, amely eredetileg nem harcolt s korabeli pénzekhez csak alkalmilag jutott.

²¹ Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. 1905. Braunschweig. I—III

²² Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. 1926. Berlin—Leipzig. II. 1—12. l.; Zur historischen Bestimmung der Awarenfunde. Eurasia Septentrionalis Antiqua. 1934. IX. 285. kk. l.; vö. *Fettich*: Bronzeguß und Nomadenkunst. Seminarium Kondakovianum. Pragae. 1929; Zum Problem des ungarländischen Stils. II. Eurasia Sept. Ant. 1934. IX. 308. kk. l.

²³ ÓMolv. 15—16. l.; vö. *Gyomlay*: Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről 11—14. l.; *Fejérpataky*: Kálmán király okl. 33—35. l.

²⁴ *Fettich*: Bronzeguß und Nomadenkunst 13—14. l.; vö. *László Gyula*: Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Bpest. 1955. Arch. Hung. XXXIV. 292. l.

²⁵ I. m. 11. l.

²⁶ *Huszár Lajos*: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken. Acta Arch. 1954. V. 78. l.

²⁷ Uo. 98—99, 104. l.

²⁸ *Brunšmid* i. h.

6. S-végű hajkarikás temetők néhol „avar” sírokhoz épülnek hozzá (pl. Dévényújfalu, Győr, Alsógellér), másutt „magyar” lovas sír található közte (pl. Nemesócsa)²⁹. „Avar” és „magyar” sírok egy temetőben kerültek elő pl. Viszkenen és Kiszomborban.³⁰

7. Az avar leletanyag területileg kiegészíti a magyar leletanyagot, amit László Gyula nagytömegű avar továbbéléssel magyaráz.³¹ Bár ma még nem rendelkezünk olyan avar leletelterjedési térképpel, amely a különböző leletcsoportokat külön jelzéssel tüntetné fel; annyi a Csallány által közölt térképből is kiderül, hogy a Bodroghöz vidékén és Nyitra síkságán, ahonnan a legtöbb szasszanida jellegű temető és sír került elő, az avar leletterkép üres foltokat mutat.³²

8. A nagyszentmiklósi kincs díszítő motívumai (állatstílus) leginkább a bronzöntéses griffes-indás leletanyagon fedezhetők fel. A kincs korszainak formái „avar” korszóformákkal egyeznek.³³

9. A „késő-avar” leletanyagban normann kardok és sodronypáncéldarabok bukkannak elő, ami korhatározó értékű.³⁴ A „türkök” folyamatos és megújuló normann kapcsolatai erre magyarázatul szolgálnak; az avarokkal ilyen kapcsolat feltevése történetileg nem igazolható. Finnország területén (Tyynelä, Perniö) előkerült egy bronzöntéses griffes-indás övgarnitúrájú égetéses „avar” sírlelet,³⁵ ami történetileg csak a türk-kazár-magyar társadalom szoros északi kapcsolataival magyarázható.

10. A „késő-avar” leletanyag nagy temetői több helyen X. századi nemzetiségi központokon jelentkeznek (Jutas, Üllő, Bakonykoppány, Öskü, Ürbő stb.).

11. A „késő-avar” embertani anyag antropológiailag többféle komponensből áll. E komponensek temetőnként változnak. A temetők zömére nem a mongoloid, hanem az europid típus jellemző. Lényegében azokat az összetevőket tünteti fel, amit az árpádkori magyarság.³⁶

12. A „késő-avar” fémművesség bizonyos elemeinek (hajkarikák), kerámiájának, sőt olykor az egész lóval való temetkezésnek továbbélése is kimutatható a kora-árpádkori temetőkben.³⁷

13. A bronzöntéses griffes-indás fémművesség elterjedt felfogás szerint Magyarországon alakult ki az avarok kezén,³⁸ ami ellentétben áll a köz-

²⁹ Szőke Béla i. h. 120, 124. l.

³⁰ Hampel: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Bpest. 1907. 21. l.; László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bpest. 1944. 68, 96. l.; Móra Ferenc, Ethn. 1932. 58. l. A kiszombori E. temetőre vonatkozó adatokat Dienes Istvánnak köszönhetem.

³¹ A honfoglaló magyar nép élete 95. l.

³² I. m. függelék.

³³ Horváth Tibor: Az üllői és kiskőrösi avar temető. Arch. Hung. XIX. 1935. 104. kk. l.; Mavrodinov: i. m. 32–33, 133–34. l. Alföldi, Cahiers Archéologiques. VI. 1954. 64. kk. l. (A sorozat többi kötetéhez nem jutottam hozzá.)

³⁴ Paulsen, P.: Magyarországi viking leletek. Arch. Hung. XII. 1933. 9. l.; Fettich: A honf. magy. fémművessége 108. kk. l. Kalmár János hívta fel figyelmemet, hogy a népvándorláskori anyag fegyvertörténeti átvizsgálása során szegedi és dévényújfalusi avar sírleletekben amulettként viselt kis sodronypáncéldarabokat talált.

³⁵ Irodalmát l. Csallány: i. m. 211. l. 1024. szám; Arch. Ért. 1935. 136. l.

³⁶ Lipták: Recherches anthropologiques sur les ossements Avars des environs d'Üllő. Acta Arch. Hung. VI. 1955. 275. kk. l.; vö. László: Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. 208. l.

³⁷ Hampel i. h.; Balogh Albin: SzIEml. III. 570. l.; Szőke Béla i. h. 121. l.

³⁸ Fettich: Dunapenteleai avar sírleletek. Bpest. 1936. Arch. Hung. XVIII. 96. kk. l.; Csallány: i. m. 11. l.

ismert megfigyeléssel, hogy ennek a fémművességnek közeli analógiáⁱ megtalálható Kelet-Európában az Uralvidéken, de különösen Belső-ázsiaiában, az Altáj hegység vidékén (Minuszinszk).³⁹ Ez egy keletről jött új etnikum megjelenésére mutat, amely az avarok után a Kárpátmedencét elárasztotta.

14. Oroszország területén a szóbanforgó „avar” anyaggal rokon leletanyag Martinovka, Perescsepina (Poltava közelében a Donyec és Dnyeper között) s a Káma vidékén került elő. A perescsepinai leletet bizánci érmek (602—668) datálják 668 utáni időre.⁴⁰ A fenti területeken 668⁷ után avarok jelenlétét történeti adatok nem igazolják, Hozzátehetjük, ez idő előtt is kétes az avar etnikummal való azonosítás,⁴¹ mert az avarok a dél-orosz sztyeppen csak átvonultak, azt huzamosabban megszállva nem tartották. Az etnikai megoldás tehát másutt keresendő.

15. A préselt lemezes övgarnitúrák leletanyagát VII. századi bizánci pénzek biztosan datálják az avarkorra, míg a bronzöntéses griffes-indás anyagnak ilyen datálása nincs. A préselt lemezes övgarnitúrák etnikum megélte az új griffes-indás etnikum megjelenését, amit bizonyít együttes előfordulása néhány helyen (pl. Győr).⁴¹ Kisebb avar csoportok továbbélése a magyar honfoglalás után biztosra vehető s így aligha véletlen, hogy a tiszaparti *Várkony* faluban, melynek neve az avarok nevével kapcsolatba hozható, 93 sírból álló, nagyrészt préselt lemezes temető került elő; mellette egy griffes-indás sírcsoport.⁴²

A fentiek alapján úgy vélem, hogy a magyarságnak, a bizánci források türkjeinek régészeti és embertani hagyatékát a bronzöntéses griffes-indás leletanyagot tartalmazó temetőkben kell keresnünk.

Módszertani szempontból az elmondottakból következik, hogy a tárgyalt kor régészeti és embertani leletanyagának etnikai meghatározásánál a törzsnévvel jelölt helyeken előkerült leletanyagból lehet kiindulni, figyelembe véve, hogy a nevet adó etnikumot elsősorban a harcoss jobbágyréteg képviseli.

Ennek a lehetőségnek a kiaknázásával bizonyára közelebb fogunk jutni ahhoz, hogy a honfoglaláskori régészet a történetírás forrásává váljék.

*

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a magyar fejlődésre is érvényes az az egyetemes történeti jelenség, mely szerint az államban a nemzetség és törzs területe politikailag szervezett kerületté alakul át. Az államházi szervezés fontos tényezője az uralkodó katonai kísérete, mely idegen népelemekből áll. Érvényes ez a honfoglaláselőtti magyarságra, mely türk—kazár uralom alatt szerveződött egy nomád feudalizmuson felépülő birodalomba, s érvényes a honfoglalás utáni viszonyokra, amikor az Árpádok a különböző magyar törzsekből és csatlakozott népelemekből összeverődött harcoss jobbágy-

³⁹ Legutóbb *László Gyula* (Études 179—80. l.), ki szétválasztja egy belsőázsiai griffes és nyugat-uráli indás csoportra.

⁴⁰ *Fettich*, Arch. Hung. XXI. 124. kk. l.; *László*: Études 276. kk. l.

⁴¹ *László Gyula*: Études 55. kk. l.

⁴² Arch. Ért. 1954. 79. l.

ságra támaszkodva építették fel a feudális államot. Ezt a fejlődést tükrözi nyelvünk állami és jogi terminológiája, valamint a honfoglaláskor régészeti hagyatéka.*

GYÖRFFY GYÖRGY

* E helyen mondok köszönetet Németh Gyula akadémikusnak és Harmatta János professzornak, amiért tanulmányomat elolvasták és főként nyelvészeti vonatkozásban tett bírálatukkal segítségemre voltak.

Itt szükséges felhivnunk a figyelmet arra, hogy a tanulmány első részének szövegében a következő értelemzavaró sajtóhibák maradtak: az 52–53. l. közötti 3. kép aláírása helyesen: „I. Endre királyi jelvényekkel” és ugyanott 7. kép aláírása helyesen: „II. Endre aranybullája”: 15–16. l.; „udvarkörökben” helyesen: „udvari körökben”; 28. l.: „Katagán-nem” helyesen: „Katapán nem”: 41. l.: „Ozug” helyesen: „oguz”; 50. l.: 17. jegyzet: „SRH.” helyesen „SRH. I.”; 54. l. „nagybátyja” helyesen „nagyatyja”.